

Ermeni Diasporasının Yapısı ve Ortadoğu'daki Ermeni Diasporaları

Halil Özşavlı*

Giriş

Kökü itibariyle Yunanca “dağılma, saçılma (διασπορά)”¹ sözcüklerinden gelen diaspora kavramını günümüzde genellikle “Herhangi bir ulusun veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer, Herhangi bir ulusun yurdundan ayrılmış kolu” olarak açıklanır.² Ayrıca diaspora, çok uzun bir zamandan beri, bir kavim veya ulusun anavatanından çıkarak başka ülkelere dağılması anlamına gelen bir terim olarak da kullanılmaktadır. Sözcük hem dağılma eylemini hem de dağılmış olarak yaşayan toplulukları ifade eder.

Daha açık söylemek gerekirse *diaspora* sözcüğü; vatan addettiği topraklardan ayrı kaldığı süreye, bunun nedenine ve büyüklüğüne bakılmaksızın, bir insan topluluğunu ifade eder. Bu tanıma göre sürekli yenilenmelerine rağmen, dördüncü ve altıncı yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar Atina, İskenderiye, Antakya ve Kayseri’de Yunanca, fen ve sanat eğitimi alan öğrenci Ermeni cemaatleri de birer diasporaydı. Ayrıca kimi durumlarda bu terim,

sürgün edilmiş topluluklardan, göçmen gruplardan, varlıklı tüccar sınıfları ile yoksul işçi sınıflarından bahsederken kullanılırdı.³

Diaspora sözcüğünü ilk kullanan Robin Cohen’e göre, diasporayı oluşturan insanlar birçok sebepten dolayı bölgeler arası dolaşırlar, esas bir anavatandan yayılırlar ve kendilerini anavatanlarıyla özdeşleştirirler. Robin Cohen, William Safran’ın diaspora ile ilgili belirlediği özellikleri biraz daha geliştirerek diaspora kavramında aşağıdaki dokuz özelliğin bulunması gerektiğini vurgulamıştır.⁴

Cohen’e göre diaspora şu özellikleri içerir;

- Orijinal anayurttan, genellikle açlık ve baskı gibi trajik bir olay sonucu iki veya daha fazla yabancı bölgeye dağılma.

- Bazı durumlarda, anayurttan iş, ticaret veya kolonyalist nedenlerle dağılma.

- Konumu, tarihi ve başarıları dâhil olarak anayurda ilişkin kolektif bir hafıza ve mit olması.

- Varsayılan tarihi yurdun idealleştirilmesi ve bu yurdun korunması, inşası, güvenliği, refahı ve hatta yaratılmasına yönelik kolektif taahhüt.

- Kolektif tasvip bulan bir dönüş hareketinin gelişimi.

- Farklılık, ortak tarih ve ortak gelecek düşüncesine dayalı ve uzun süre korunan güçlü bir etnik grup bilinci.

- İçinde yaşanılan toplumlarla sorunlu ilişki, en azından kabul edilmeme veya grubun başına bir başka felaketin gelme ihtimali.

(*) Araş. Görv. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

(1) Henry George Liddell - Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Harper & Brothers, New York, 1883, s., 359. Eserde *dağılmak* ve *saçılmak* sözcüklerinin karşılığı olarak *scattering* ve *disperse* sözcükleri verilmiştir.

(2) *Büyük Türkçe Sözlük*, TDK yay., “dasiporas” maddesi.

(3) Khachig Tololyan, *Armenian Diaspora*, Encyclopedia of Diasporas; Immigrant and Refugee Culture Around The World, Edit. Melvin Ember, Carol R. Ember, Ian Skoggard, Springer Science+Business Media, New York, 2005, s.36.

(4) Robin Cohen, *Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challenging*, International Affairs, vol.72, no1, July 1996, ss.507-520.

- Diğer ülkelerde yaşayan topluluk üyeleri ile dayanışma ve sempati.

- İçinde yaşanan ülkede çoğulculuğa geçit veren bir ortamda varlığı sürdürme olasılığı.

Dağılma ve saçılma, ortak travma, sorunlu ilişkiler, kültürel gelişme gibi faktörler diasporanın oluşması için sebep olarak gösterilirken, diaspora kavramının, daha spesifik olarak diaspora topluluğu kavramının mecazi olarak yurdundan sürülen ve kovulan halkları, siyasi göçmenleri, bir ülkeye sonradan gelen ve orada ikamet edenler ile etnik ve ırksal göçmenleri ifade ettiğini öne süren William Safran ise diasporanın karakteristiğini şöyle belirlemektedir; çevre bölgelere tek bir merkezden gelmiş olma, anavatan efsanesinin daima canlı tutulması ve ebedileştirilmesi, anavatanın daima dönülecek bir yer olarak idealize edilmesi, anavatanı yeniden tahsis etmek ya da muhafaza etmek, etnik ulusal kimliğin muhafazası için anavatanla ilişki halinde olmak.⁵

Ermeni diasporası tarih boyunca birçok nedenden ötürü anayurdunu terk eden Ermeni cemaatleri tarafından oluşturulduğu için yukarıda açıklamaya çalıştığımız özelliklerden birçoğuna sahiptir.

1) Ermeni Diasporasının Tarihi ve Oluşumu

Dördüncü yüzyıldan başlayarak Ermeniler tarihi Ermenistan topraklarını üç nedenle terk ettiler. Bu nedenlerden birincisi, Yunan kültüründen faydalanmak ve eğitim almak, ikincisi, önce İran'ın güney sınırlarını daha sonra da Bizans'ın güney ve kuzey sınırlarını korumak amacıyla sınır birliklerinde uzun süreli görevlerde bulunmak, üçüncüsü ise, kadın ve çocuklarla birlikte Bizans'ın iskân edilmemiş bölgelerine daimi bir surette yurtlarından sürülüp zorla yerleştirilmeleridir.⁶ Bunun yanında bazı Ermeni tarihçiler Ermeni diasporasının oluşumunu daha belir-

gin olaylardan başlatmaktadır. Robin Cohen, Bizans imparatoru Maurice'in MS. 578'de Kıbrıs'a 10.000, Makedonya'ya 12.000 ve Bergama'ya 8000 Ermeni'yi iskân ettirmesini Ermeni diasporasının oluşumunun başlangıcı sayar. Cohen'in ifadesine göre, Ermenilerden pek hoşlanmayan Bizans imparatoru Maurice, Pers kralına şunları yazmıştır;

*"Ermeniler sahtekâr ve tembel bir millettir. Onlar aramıza yerleşmiş sorun kaynağıdır. Ben benimkileri toplayıp Trakya'ya göndereceğim. Sen de seninkileri güneye yolla. Eğer orada ölürlerse; bu birçok düşmanın öldüğü anlamına gelir, eğer aksi olursa, onlar öldürecekler; bu da birçok düşmanın öldürüleceği anlamına gelir. Biz ise barış içinde yaşamalıyız. Ancak Ermeniler kendi ülkelerinde kalırsa bizim için hiçbir zaman huzur olmayacaktır."*⁷

Yedinci ve onuncu yüzyıllar arasında Müslüman Araplar, Kilikya (bugünkü Çukurova ve havalisi) için Bizanslılarla mücadeleye girdi. Bazı Ermeniler, bu bölgelere cebren iskân ettirilirken kimileri de kendi rızalarıyla buralara yerleşti. Ermenilerin tarihi Ermenistan topraklarından güneye, Kilikya'ya göçleri 1033'te Selçuklular Anadolu'da görüldüklerinde başladı ve akabinde 1071'de Bizanslıları mağlup edip Anadolu'yu fethetmelerinden sonra da devam etti. Bu göçler; biri Kilikya (Çukurova), biri Ortadoğu'da, bir diğeri de Kırım'da olmak üzere bir birinden oldukça farklı üç tür Ermeni diasporasının oluşmasını sağladı.

Kilikya'da oluşan birincisi; kendine yurt/vatan olacak ve üzerinde devlet kurabildiği topraklara sahip (territorialized) bir diasporaydı. Ermeni asilzadeler ve onların şövalyeleri, ruhani liderler, köylüler, işçiler ve zanaatkârlar Kilikya'nın nüfus bakımından az yoğunluklu bölgelerine yerleştiler. Daiasporik Kilikya Ermeni devleti 1375'e kadar varlığını

(5) William Safran, *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, vol. 1, no. 1, Spring 1991, s.83-99.

(6) Tololyan, *a.g.e.*, s.37.

(7) Robin Cohen, *Global Diasporas*, Routledge Publishers, New York, 2008, s.49.

korumayı başardı ve bu devletin yıkılmasının ardından bu toprakları terk eden 150.000 kadar Ermeni ilerde oluşacak olan Kıbrıs, Balkan ve İtalya'daki Ermeni diasporasının nüvelerini oluşturdu.⁸

Ortadoğu'da oluşan ikinci ve daha küçük olan diaspora, Müslüman olup Bedr al-Cemali adını alan bir Ermeni asilzade tarafından kuruldu. Bu Ermeni asilzade kendisine bağlı serfleri muhafaza ederek askeri birliklerine kattığı yeni Ermeni askerler gücünü daha da arttırdı. Önce Suriye'de daha sonra da Mısır'da Fatımilerin hizmetine girdi. Bir süre vezir olarak bölgeye atanan Bedr al Cemali ve daha sonra oğlu bu bölgeyi 1073'ten 1120'ye kadar yönetti. Bunun sonucunda Ermeni tüccar, zanaatkâr, rahipleri ve onların aileleri Kahire'ye yerleşti. Varlığını birkaç nesil ettirebilen ve yaklaşık 30.000 kişiye teka-bül eden bu diaspora farklı bölgelere dağıldı.⁹

Üçüncü diaspora ise, Selçuklu akınları dolayısı ile ticaret rotaları boyunca Kuzeye ilerleyen Ermeniler tarafından kuruldu. Çoğunlukla tüccar ve yetenekli zanaatkârlardan oluşan bu göçmen Ermeniler Karadeniz'i aşarak Kırım yarım adasına özellikle de Kefe bölgesinin tüccar toplumunun arasına yerleşti. Cenevizli tüccarların egemenliğinde bu sözde Bizans şehri Akdeniz'den Avrupa'nın en doğusuna kadar olan ticari faaliyetlerde etkindi. 1060 yılından sonra bu bölgeye önce göçmenler daha sonra da Ermeni tüccarlar- dan o kadar çok akın oldu ki on dördüncü yüzyılda bazı seyyahlar buraya *Deniz Kıyısındaki Ermenistan* adını verdiler.¹⁰

2) Ermeni Diasporasının Yapısı

Hâlihazırda Ermeniler, Yahudilerle birlikte, diasporada yaşayan nüfusun sayıca ulusal sınırlar içinde yaşayanları aştığı belli başlı topluluklardan biridir. Ermeni diasporası dünyanın en dayanıklı ve bazı kişilere göre en iyi organize olmuş diasporalarından biridir. Farklı dönemlere, farklı siyasi ve kültürel mekânlara ayak uydurmasını bilmiş, çeşitli

öngörülere rağmen dağılıp yok olmamış; ihtiyaçları için gereken kurum ve örgütleri oluşturmuştur.¹¹ Ermeni diasporasının bu kadar kalıcı ve güçlü olmasının nedeni bir önceki bölümde bahsettiğimiz geçmişi asırlar öncesine dayanan Ermeni göç ve sürgünleridir. Bu göç ve sürgünler daha önce de ifade ettiğim gibi farkı sebep ve tempolarla hala devam etmektedir. Ermeni diasporasının kalıcılığını arttıran bir başka neden de, diaspora Ermenilerinin 1915'teki Ermeni tehcirine ilişkin soykırım iddialarını asimilasyonu önlemek için en güçlü araç olarak kullanmalarındır.

Dördüncü asırda oluşmaya başlayan Ermeni diasporası 1915'ten sonra güçlenmiştir. Öncelikle Ortadoğu, sonrasında Avrupa ve Amerika'ya varan sığınmacılar hem 1915'te yaşananların acı hatıralarını silmek hem de gittikleri ülkelerde karşılaştıkları zorlukların üstesinden gelmek için birbirlerine kenetlendiler.

Sığınmacıların karşılaştıkları zorlukların başında gittikleri ülkelerdeki, dillerini bilmedikleri, kültürlerine yabancı oldukları yerli halkın önyargıları gelmekteydi. Öyle ki; Fransa'da "sal Arménien" (pis Ermeni), ABD'de "starving Armenian" (aç Ermeni) Güney Amerika'da "Turko" (Türk), ve bazı Arap ülkelerinde "şa'fet Ermeni" (Ermeni parçası) sözleriyle tanınıyorlardı.¹²

Diasporadaki Ermenilerin nüfusu hakkında çok farklı rakamlar zikredilmektedir. En büyük Ermeni cemaatleri Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Gürcistan, Fransa ve Arjantin'de bulunmaktadır. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan, *www.armeniandiaspora.com* adlı internet sitesinde dünya üzerinde toplam Ermeni nüfusu 10

(8) Tololyan, *a.g.e.*, s.37.

(9) Tololyan, *a.g.e.*, s.37.

(10) Tololyan, *a.g.e.*, s.38.

(11) Gerard Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınırı, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşüncüsü*, çev. Alma Taşlıca, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s.166.

(12) Libaridian, *a.g.e.*, s.166. Ayrıca bkz: Razmik Panossian, *The Armenians; From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Columbia University Press, New York, 2006, s.292. Panossian, Ermeni sığınmacıların yüzleşmek zorunda kaldığı zorluklar arasında önyargıların yanında asimilasyon ve Rusya'nın Ruslaştırma politikasını da saymaktadır.

Tablo 1.1 Dünya Genelindeki Ermeni Nüfusu

Ülke	1966	1976	1985	Güncel (Verilerin tarihi)
Ermenistan (SSCB dönemi 1991'e kadar)	2,000,000	2,600,000	3,000,000	2,971,650 (2007)
Azerbaycan (SSCB dönemi 1991'e kadar)	560,000	Tespit Edilemedi	560,000	580,000–690,000 (Dağlık Karabağ'dan çıkarılanlar) 2006
Gürcistan (SSCB dönemi 1991'e kadar)	550,000	Tespit Edilemedi	550,000	264,822 (2007)
Rusya (SSCB dönemi 1991'e kadar)	330,000	Tespit Edilemedi	360,000	1,109,000
Diğerleri (SSCB içinde)	60,000	Tespit Edilemedi	Tespit Edilemedi	Tespit Edilemedi
SSCB (Ermenistan hariç)	Tespit Edilemedi	1,400,000	1,610,000	–
SSCB Toplam	3,500,000	4,000,000	4,610,000	–
Amerika ve Kanada	450,000	500,000	800,000	945,615
Türkiye	250,000	Tespit Edilemedi	70,000	115,000
İran	200,000	Tespit Edilemedi	200,000	202,000
Fransa	200,000	Tespit Edilemedi	300,000	273,000
Lübnan	180,000	Tespit Edilemedi	200,000	260,000
Suriye	150,000	Tespit Edilemedi	100,000	200,000 (İtiraz edilen rakam)
Arjantin	Tespit Edilemedi	Tespit Edilemedi	100,000	132,000
Diğerleri	570,000	Tespit Edilemedi	233,000	Tespit Edilemedi
Toplam (Yukarıda zikredilmeyen yerler)	2,000,000	Tespit Edilemedi	2,003,000	Tespit Edilemedi
TOPLAM (Dünya Geneli)	5,500,000	Tespit Edilemedi	6,613,000	7,580,000

milyon olarak gösterilmektedir. Aynı sitede Ermenistan'da yaşayan Ermeni nüfus is 3 milyon olarak gösterildiğine göre; diasporada yaşayan Ermeni nüfusu 7 milyon civarındadır.¹³ Ancak bu sitede yer alan rakamların oldukça afaki olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Çünkü birçok ülkedeki Ermeni nüfusu belirtilirken oradaki kişi beyanlarına göre bu rakamların verildiği açıklanmaktadır. Ayrıca Türkiye'deki Ermeni nüfusu ise 2,080,000 olarak gösterilmektedir. Türkiye'de bu miktarda Ermeni olmadığı herkesçe bilinmektedir. Genel kanı günümüzde Türkiye'deki Ermeni nüfusunun 80,000'in altında olduğudur.¹⁴

Gerard Libaridian ise 2001'de yayınladığı bir eserinde diasporadaki Ermeni nüfusu için 4-5 milyon rakamını zikretmektedir.¹⁵ Çeşitli diasporalar üzerine uzmanlığıyla bilinen Robin Cohen ise diasporada yaşayan Ermeni nüfusu için daha detaylı ve güncel bilgiler vermektedir. Cohen'in dünyadaki Ermeni diaspora cemaatleri ve nüfus miktarlarını gösteren tablosu aşağıdaki gibidir.¹⁶

(13) <http://www.armeniadiaspora.com/population.html> Erişim tarihi: 15/05/2013

(14) 2008 yılında Milliyet gazetesinde çıkan bir habere göre Türkiye'deki Ermeni nüfusu 60,000'dir. Bkz: <http://www.milliyet.com.tr/default.aspx?aType=SonDakika&ArticleID=873452> Erişim tarihi: 20/05/2013

(15) Libaridian, *a.g.e.*, s.167.

(16) Cohen, *Global Diaporas*, s.52.

SSCB ve Kafkaslar üzerine araştırmalarıyla tanınan Ermeni tarihçi Suny ise diasporadaki Ermeni nüfusunun hakkındaki tahminlerin çok güvenilir olmadığını belirtmekle birlikte, diasporadaki Ermeni nüfusu için aşağıdaki rakamları vermektedir.¹⁷

	1926	1940	1976
Sovyet Ermenistan'ı	750.000	1.100.000	2.600.000
SSCB (Ermenistan Haric)	820.000	1.050.000	1.400.000
Amerika ve Kanada	120.000	200.000	500.000
Lübnan	50.000	110.000	250.000
İran	140.000	130.000	180.000
Fransa	35.000	70.000	150.000
Suriye	115.000	100.000	130.000
Türkiye	125.000	110.000	125.000
Toplam	2.155.000	2.870.000	5.335.000

Yukarıdaki tabloya bakarak 1976 yılına kadar Ermenistan'da yaşayanlarla birlikte dünya genelindeki Ermeni nüfusunun 5,5 milyon civarında olduğunu, Ermenistan'da yaşayanları bu rakamın dışında tuttuğumuzda ise 1976 yılındaki diasporada yaşayan Ermeni nüfusunu gösteren 2,7 milyon rakamına ulaşırız. Bu nüfus 1940 yılında 2,8 milyon nüfus 1976 yılında 5,5 milyon civarına ulaşmıştır. Bu durumda bu nüfus 36 yılda 2,8 milyon kadar artmıştır. Buradan nüfusun yıllık 68,500 arttığını hesaplırsak, 2013 yılında bu nüfusun 2,5 milyon artarak 7,8 milyon civarında olması beklenir ki; bu rakam Libaridian'ın verdiği rakamlara yakın fakat www.armenian-diaspora.com sitesinin verdiği rakama uzaktır.

Burada bir karşılaştırma yapılabilmesi açısından 1922 yılında hazırlanan bir belgede belirtilen Ermeni nüfusunu incelemek faydalı olacaktır. İngiltere İstanbul Büyükelçiliği'nin 1922 yılında hazırladığı bu belgeye göre aynı yıl dünyadaki Ermeni nüfusu 3.004.000 olarak gösterilmektedir. Bu nüfusun 1.200.000'i Ermenistan'da yaşamaktadır. Bu durumda 1922 yılında diasporada yaşayan Ermeni miktarı 1.800.000 civarındadır.¹⁸ Yukarıda Suny'nin 1926 yılı için verdiği toplam rakamdan Ermenistan'da yaşayan 750.000 kişi çıkardığımızda 1926'da diasporada yaşayan Ermeni nüfusu için 1.400.000 rakamına ulaşırız ve buda İngiltere İstanbul Büyükelçiliği'nin verdiği rakamlardan ulaştığımız 1.800.000 rakamına yakındır.

Avrupa'daki ve dünyadaki Ermenilerin sayıları hakkında tahminde bulunan bir başka Ermeni kaynakta ise 1995 yılındaki diaspora nüfusunun dağılımı şöyledir; Rusya'da (Kuzey Kafkasya, Kırım, Ukrayna, Moldovya ve Orta Asya dahil) 750,000, Gürcistan ve Azerbaycan'da 500,000, Ortadoğu'da (İran, Irak, Suriye, Lübnan, Mısır, Kuveyt, Suudi Arabistan, Etiyopya) 490,000, Avrupa'da toplam 550,000, Güney Amerika'da 100,000, ABD'de ve Kanada'da toplam 950,000 ve Avusturalya'da 30,000'dir. Bu verilere 1995 yılında diaspora Ermenilerinin toplam nüfusu 3,5 milyon civarındadır.¹⁹ Ermeni tarihçi George A. Bournoutian 2006 yılında yayınlanan *A Concise History of Armenian People* adlı çalışmasında dünya üzerinde 7 milyon Ermeni yaşadığını ve bunun sadece 2 milyonunun Ermenistan'da yaşadığını, dolayısıyla diasporadaki Ermeni nüfusunun 5 milyon civarında olduğunu belirtmektedir.²⁰

Şurası bir gerçektir ki; diasporada yaşayan Ermeni nüfusu hakkında kesin bir rakam vermek neredeyse olanaksızdır. Çünkü hem Ermenistan'dan dışarıya göç devam etmekte hem de diasporada yaşayan Ermeniler bir ülkeden başka bir ülkeye göç etmeye devam etmektedirler. Ayrıca çeşitli Ermeni diaspora kuruluşlarının ve Ermenistan devletinin Ermeni nüfusunu olduğundan fazla gösterme çabası da dünyadaki Ermeni nüfusunun net olarak ortaya konamamasının nedenleri arasındadır.

(17) Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat; Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1993, s.101.

(18) US Archives NARA 867.4016/645'den naklen Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yay., Ankara, 2010, s.201 (Ek 11). Belgede ayrıca bu rakamların içerisinde Kemalistlerin alkoyduğu iyi durumdaki Ermeniler ve Milletler Cemiyeti verilerine göre İslam dinine geçmeye zorlanan 95.000 Ermeni'nin yer almadığı kaydedilmektedir.

(19) The Forum of Armenian Associations of Europe (FAAE) Web sitesi, Armenians in Europe and in the World: some estimations of their number, <http://www.armenianforum.org/site/english/index-e.html>, Erişim tarihi: 15/06/2002 naklen Soner Karagül, *20. Yüzyılda Ermeni Diasporaları ve Faaliyetleri*, Düünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri, Ed. Bal İdris-Çufalı Mustafa, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2006, s.571.

(20) George A. Bournoutian, *A Concise History of Armenian People*, Mazda Publishers, California, 2006, s.338. Eser 2011 Aras Yayınları'ndan *Ermeni Tarihi (Ermeni Halkının Taribine Kısa Bir Bakış)* adıyla Türkçe olarak Türkiye'de de yayınlanmıştır. Türkçe baskıda sayfa 286.

Diasporadaki Ermeni cemaatleri kökenleri ve tarihleri bakımından da farklılıklar taşımaktadır. Kuzey Irak ve Anadolu'dakiler gibi bazı cemaatler, kökenlerini Ermeni ulusunun kuruluş dönemine dek götürmektedir. Dünya genelindeki çoğu Ermeni cemaati 1915 tehcirinden önce oluşmuş, ama tehcirden sonra gelen yeni göç dalgalarıyla kalabalıklaşmıştır. Montreal, Sdney ve Melbourne'dakiler gibi bazı cemaatler ise, ancak 1950'lerde oluşmuştur. Bütün bu cemaatler asimilasyon ve kültürel entegrasyonun farklı aşamalarını temsil etmektedir. Bundan dolayı, cemaatler farklı derece ve türlerde bir organize yaşam sürmektedirler.

Cemaatler buldukları ülkelerdeki hukuki statüleri bakımından da çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olan Yakınoğu ülkelerinde, devlet Ermenilere ilişkin bir siyasal tanımlama getirmiştir; bu ülkelerin yasalarına göre, Ermeni cemaatleri belli hukuki çerçeveye ve bazı ayrıcalıklara sahiptir, ayrıca bazı kısıtlamalarla karşı karşıyadır. Batı toplumlarında, devletle ilişki, yurttaş birey kavramıyla tanımlanmaktadır.²¹

3) Ortadoğu'daki Ermeni Diasporaları

Ermenilerin Ortadoğu'daki varlığı Emeviler dönemine kadar dayanmakla birlikte²² bölgeye asıl Ermeni göçleri 1895-1896 yıllarında Anadolu'da yaşanan Müslüman-Hıristiyan çatışmaları ile 1915'te gerçekleştirilen tehcir uygulamasının ardından gerçekleşmiştir. IV. yüzyıl gibi erken bir dönemde oluşmaya başlayan Ortadoğu'daki Ermeni cemaatleri zaman içinde mütemadiyen devam eden yeni Ermeni göçleri sayesinde sürekli ikmal oldular ve bu sayede varlıklarını günümüze kadar sürdürmeyi başardılar.

Ortadoğu'daki bazı Ermeni cemaatleri bu çalışmanın birinci kısmında anlattığımız üzere bazı hâkim devletlerin onları zorla Ortadoğu'daki topraklarına göç ettirmesi²³ sonucu oluşurken bazıları da ekonomik ve ti-

cari nedenlerden ötürü kaynaklanan gönüllü göç hareketleri neticesinden meydana geldi.

MS. 301 yılından beri Hıristiyan olan Ermeniler, 1311 yılında Kudüs'te diğer milletlerden bağımsız bir Ermeni Patrikliği kurmuşlardır. Bu nedenle Ortadoğu'daki Ermeni varlığının bir nedeninin de Hıristiyanlık olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.²⁴

Bir tahmine göre I. Dünya Savaşı öncesi günümüz Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin ve Irak topraklarında 46,000 civarında Ermeni yaşıyordu. İran'da yaşayan Ermenilerin sayısı 85,400 iken Mısır'da 25,500, Kıbrıs'ta 1000 civarında Ermeni yaşıyordu. Az da olsa Sudan ve Etiyopya'da da Ermeni varlığı bilinmektedir.²⁵ 1915 tehcirinden sonra Ortadoğu'da Ermeni varlığı yeni ve çok daha yoğun göç dalgaları sayesinde oldukça arttı.

Richard Hovhannisian, İran'a göç edenler hariç 1925 yılında Ortadoğu'daki Ermeni nüfusu için 200,000 rakamını vermektedir. Bunların 100,000'i Suriye'de, 50,000'i Lübnan, 25,000'i Mezopotamya topraklarındaki mülteci kamp ve kasabalarda ve 40,000'i kadarı da Mısır'da yaşıyordu.²⁶ Michigan Üniversitesi, Ermeni Araştırmaları Merkezi başkanı Ara Sanjian ise 1926 yılından itibaren Lübnan'da 35,000, Suriye'de 120,000, Filistin ve Ürdün'de 20,000, Irak'ta 5,500, Kıbrıs'ta 7,000, Mısır'da 25,000, İran'da 130,000 ve Etiyopya'da 3,000 Ermeni'nin yaşadığını belirtmektedir.²⁷ İngiltere İstanbul Büyükelçiliği'nin 1922 yılında hazırladığı bir belgeye göre ise Suriye, Filistin ve Mezopotamya'da 104,000, Mısır, Sudan ve Etiyopya'da 28,000, İran'da 50,000 Ermeni yaşamaktadır.²⁸

(21) Libaridian, *a.g.e.*, s.168.

(22) Richard G. Hovhannisian, *The Ebb and Flow of The Armenian Minority in The Arab Middle East*, *The Middle East Journal*, say, 28, n., 1, Kış 1974, s.19.

(23) 4. yüzyılda İran hükümdarı II. Şahpur'un 70.000 Ermeni İran'a sürmesi, 13. Yüzyılda Memlük Sultanı Baybars zamanında 10.000 Ermeni'nin Mısır'a sürülmesi gibi.

(24) Ara Sanjian, *Armenians in the Middle East*, Symposium on "Minorities in the Middle East" Florida State University, April 3,4, 2008.

(25) Ara Sanjian, *a.g.m.*, s.3.

(26) Hovhannisian, *a.g.m.*, s.20.

(27) Ara Sanjian, *a.g.m.*, s.3.

(28) US Archives NARA 867.4016/645'den naklen Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e.*, s.201 (Ek 11).

Justin McCarthy ise I. Dünya Savaşı'ndan sonra savaş nedeniyle ve göç yoluyla Anadolu'dan ayrılan Ermenilerin yerleştikleri ülkelere göre dağılımını verirken Suriye'de 100,000, Lübnan'da 50,000, Irak'ta 25,000, Filistin ve Ürdün'de 10,000, Mısır'da 40,000 ve İran'da 50,000 Ermeni'nin yaşadığını belirtmektedir.²⁹ Görüldüğü üzere McCarthy'nin verdiği rakamlar Hovhannisian'ın verdiği rakamlara oldukça benzerdir.

1946-1948 yıllarında SSCB'ye bağlı Ermenistan devletinin başlattığı vatana dönüş kampanyası neticesinde 150,000 kadar Ermeni Ortadoğu'dan ayrılarak Ermenistan'a dönüş yaptı.³⁰ 1970'li yıllarda ve sonrasında Ortadoğu'da meydana gelen gelişmeler neticesinde, Ortadoğu'dan Batı'ya Avrupa ve Amerika'ya Ermeni göçleri yaşandı. Bu göçlerin nedenlerini üç başlık altında incelemek mümkündür;

a) Ermenilerin istemeden kendilerini iki ateş hattı arasında bulduğu Ortadoğu'da devlet içi veya devletlerarası yaşanan çatışmalar

b) Milliyetçiliğin aşırı yorumu ve bu yorumun beraberinde getirdiği önlemler, özellikle 1960'larda iş hayatında bireysel iş girişimlerinin kısıtlanması ve kimi zaman devlet kapitalizminin uygulanması

c) Son yirmi yılda İslam'ın sosyal ve politik bir akım olarak yeniden yükselişi

İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Filistin, Mısır, Türkiye, Irak, İran, Suriye, Kıbrıs, Kuveyt ve Lübnan yukarıda bahsettiğimiz nedenlerin biri veya birkaçı yüzünden sahip oldukları Ermeni nüfusunun hatırı sayılır bir kısmını kaybetti. Aynı nedenler yüzünden günümüzde Sudan veya Etiyopya'da neredeyse hiç Ermeni kalmamıştır.³¹

a) Mısır

Günümüzdeki sayıları 6000 civarında olan Mısır Ermenilerinin Mısır'daki varlığı

çok eski bir tarihe dayanmaktadır.³² Memlûk Sultanı Baybars (1223-1277) döneminde, 1273-1275 yıllarında Çukurova ve civarını istilâ eden Memlûklar, 10.000 kadar Ermeni'yi Mısır'a sürdüler.³³ Mısır'a götürülen bu Ermenilerin, Mısır'daki Ermeni cemaatinin oluşumunun başlangıcını oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. 1915 Tehciri'nden önce Mısır'a en yoğun Ermeni göçleri ise Mehmet Ali Paşa (1805-1849) zamanında gerçekleşti. Ermenilerin, yetenekli ve eğitilmiş olduklarını düşünen Mehmet Ali Paşa, onlardan faydalanmak için birçok Ermeni'yi Mısır topraklarına yerleştirdi. Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da, biri Katolik diğeri Ortodokslara ait olmak üzere Ermenilerin iki kilisesi vardı. Aynı dönemde Mısır Ticaret Bürosu'nun başkanı, Ermeni banker ve iş adamı olan Boğos Yusufiyan'dı. Nubar Paşa (1825-1899) yine aynı dönemde Mısır'ın ilk başbakanı oldu.³⁴

1915 uygulanan tehcir uygulamasının ardından Mısır'a da oldukça yoğun bir Ermeni göçü yaşandı. 1927 yılında, büyük çoğunluğu Kahire ve İskenderiye'de olmak üzere Mısır'daki Ermenilerin sayısı 17.188 civarındaydı.³⁵ 1952 yılına gelindiğinde bu sayı 40.000'e yükselmisti.³⁶ Ancak, 1952'deki askeri darbeden³⁷ sonra yaşanan siyasi değişimler ve 1956'dan itibaren Mısır devlet

(29) Justin McCarthy, *Population History of the Middle East and Balkans*, Isis Press, Istanbul, 2002, s.209.

(30) Hovhannisian, *a.g.m.*, s.23.

(31) Ara Sanjian, *a.g.m.*, s.6.

(32) Ayman Zohry, *Armenians in Egypt*, International Union for the Scientific Study of Population: XXV International Population Conference, Tours, France, 2005. Ayrıca Bkz: <http://iussp2005.princeton.edu/papers/50135> Erişim tarihi: 20/05/2013. Bournoutian ise günümüzde Mısır'da yaşayan Ermeni sayısını 5000 olarak vermektedir. Bkz: Bournoutian, *a.g.e.*, s.296.

(33) Jacques de Morgan, *History of the Armenian People, From the Remotest Times to Present Day*, Hairenik Press, 1918, s.238.

(34) Zohry, *a.g.m.*, s.2, Hrair Dekmejian, *The Armenian Diaspora: The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol., II, Ed., Richard G. Hovhannisian, St. Martin's Press, New York, 2004, s.423.

(35) Zohry, *a.g.m.*, s.3.

(36) Dekmejian, *a.g.e.*, s.423, Bournoutian, *a.g.e.*, s.296.

(37) 1952 Mısır Devrimi veya 23 Temmuz Devrimi olarak bilinen, 23 Temmuz 1952'de Özgür Subaylar Hareketi'nden Muhammed Naguib ve Cemal Abdülnasır isimli subaylar tarafından başlatılan askeri darbedir. 23 Temmuz 1952'de aralarında Cemal Abdülnasır'ın da bulunduğu "Hür Subaylar" tarafından krala karşı darbe yapılmış ve süreç içerisinde İngiliz mandasına son verilmişti. Devrimden sonra Kral Faruk tahttan indirilerek yeni Cumhuriyet'in Cumhurbaşkanı olarak Muhammed Necip'i onun yerine geçirildi. Bkz: Amil Khan, *The Long Struggle: The Muslim Worlds Western Problem*, Zero Books, UK, 2010.

başkanı Nasır'ın izlediği ekonomi politikaları, birçok Ermeni'yi Avrupa, Avustralya ve ABD'ye göçe zorladı. Ayrıca 1946-1948 yıllarında SSCB'ye bağlı Ermenistan devletinin başlattığı vatana dönüş çağrısına kulak veren yaklaşık 4000 Ermeni, 1952 devriminden birkaç yıl önce Mısır'dan ayrılıp Ermenistan'a yerleşmişti.³⁸

Mısır Ermenileri on dokuzuncu yüzyıl boyunca nüfuzlu bir topluluktu; özellikle Nubaryan ailesine özel imtiyazlar tanınmıştı. Ermeni Hayırseverler Birliği'nin (Hay Parekordzagan Inthanur Miyutyun) (Armenian General Benevolent Union-AGBU) faaliyetlerine son vermesi ve İngilizlerin ülkeden ayrılması dahi Mısır Ermeni toplumunu olumsuz etkilemedi. Ermenilerin Mısır yönetiminde söz sahibi olmaları ve ticari hayatta varlık göstermeleri sayesinde ülke, Ermenilere ait birçok okul, kilise ve gazetenin merkezi oldu. Günümüzde Mısır'da Ermenilere ait, üç okul, beş kilise ve iki sosyal dernek bulunmaktadır.³⁹

Mısır'da Ermenilere ait ilkokul olan Yeghiazaryan Din Okulu 1882'de Beyn Al-Sureyn'de kuruldu. 1854'te bu okul Darb al-Genayna'ya taşınarak, adı ünlü Ermeni tarihçi Movses Horenatsi'ye atfen Horenyan olarak değiştirildi. 1904'te Bogos Nubar Paşa Horenyan okulunu Boulaq'a taşıdı. Bogos Nubar 1907'de Kalusdyan Varcaran Ermeni Okulu ve kreşini açtı. Bugün bu okuldan geriye Kahire'nin merkezinde Kalaa Sokağı'nda sadece bir bina ve oyun bahçesi kalmıştır. Mısır'da ikinci Ermeni Okulu 1890'da Bogos Yusufyan tarafından İskenderiye'de kuruldu. Mısır'daki en erken tarihli Ermeni Okulu ise 1925 yılında Kahire yakınlarındaki eski Mısır şehri Heliopolis'te, Bogos Nubar'ın bağışlarıyla kuruldu. Bu okullar kısmen Mısır'daki Ermeni Kilisesi Piskoposluğu tarafından desteklenmektedir.

İnançları bakımından Mısır Ermenileri genel olarak Ortodoks (Gregoryen) ve Katoliktir. Katolikler Mısır Ermenilerinin çoğun-

luğunu oluşturur. Yukarıda belirttiğimiz gibi Mısır'da beş Ermeni Kilisesi vardır. Bunların biri İskenderiye'de dördü ise Kahire'dedir.⁴⁰

Mısır'da 1956'da yürürlüğe konan Sosyalist Kanunlar, en çok özel sektörde faaliyet gösteren Ermenileri etkiledi. 1956'dan beri Mısır Ermeni nüfusu azalmaktadır. Ancak Mısır'daki 1952 Devrimi'nden beri nüfus sayımlarında etnik kökenle alakalı sorular sorulmadığı için, Mısır'ı terk eden Ermeni nüfusu hakkında tam ve doğru tahminlerde bulunmak mümkün değildir.⁴¹

b) Suriye

Ermenilerin Suriye topraklarına ilk ayak basması M.Ö. 648-330 yılları arasında hüküm sürmüş bir Pers hanedanlığı olan Ahemenişler dönemine kadar dayanmaktadır. Ermeni yerleşimci ve tüccarlara, bu dönemde Peslerin hâkimiyetinde olan Pontus, Kapadokya, Kommagene, Kilikya ve Suriye topraklarında rastlamak mümkündür. Pers ordusunda paralı asker olarak görev yapan Ermeniler, onlar için Sakalar, Yunanlılar ve Mısırlılara karşı savaştı. Kral Büyük Aleksandr'ın M.Ö. 323'te ölümünü müteakip, Ahemenişler'in Ermeni vasalları Selevkosların hükümdarlığını kabul etti. Ermeniler, Selevkoslarla olan uzun ilişkileri boyunca Kızılırmak ve Zap Suyu havzasına yerleşmenin yanında Fırat nehrinin batısına ve Kuzey Suriye topraklarına, özellikle Antakya'ya yerleştiler.⁴² Halep, Ortaçağ'da bir ticaret merkezi olarak doğmasının ardından Ermenilerin yoğunlaştığı bölgelerin odak noktası oldu ve uzun süren Osmanlı hâkimiyeti boyunca öyle kaldı.⁴³

Osmanlı döneminde Halep'e Ermeni göçmenler ilk 16. yüzyılın ikinci yarısında

(38) Hovhannisian, *a.g.m.*, s.23.

(39) Zohry, *a.g.m.*, s.5, Bourmoutian, *a.g.e.*, s.296, Dekmejian, *a.g.e.*, s.423.

(40) Zohry, *a.g.m.*, s.7.

(41) Zohry, *a.g.m.*, s.7.

(42) Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1965, s.1-2.

(43) Hovhannisian, *a.g.m.*, s.25.

vardı. Bu ilk gelenler daha çok Maraş ve Zeytun'dan gelenlerdi. Aynı yüzyılın sonlarına doğru, daha çok tüccarlardan oluşan ikinci bir grup Culfa'dan göç ederek Halep'e geldi. 17. yüzyılda Suriye topraklarına özellikle Halep'e Ermeni göçleri yaşandı ve bu göçmenler ağırlıklı olarak Sasun Ermeni'siydi. Daha sonraki yıllarda aynı şehirden başkaları tarafından takip edilen bu Ermeniler, diğerlerinden fırıncı, değirmenci ve buğday tüccarı olmaları bakımından ayrılabilirdi.⁴⁴

1737'de Erzurum'dan, 1740'da ise Çukurova'dan gelenler ulaştı Halep'e. Culfa'dan gelip sonraki iki yüz yıl boyunca Halep ticareti ve buradaki Ermeni cemaati üzerinde nüfuz sahibi olan büyük tüccarlar zamanla hem sayı bakımından hem de etkili olabildikleri nüfuz sahası bakımından gerilediler. Bunların yerini 18. yüzyılın başında Eğin, Arapkir ve civar köylerden gelen cesur ve girişken bir grup tüccar aldı. Bu tüccarlar ve onlara eşlik eden esnaflar ile zanaatkarlar zaman içinde Halep Ermeni cemaati üzerinde nüfuz sahibi oldular. 18 ve 19. yüzyıllarda Halep'e gelen Ermeni göçmenler daha çok Erzurum, Erzincan ve Çukurova ve özellikle Maraş ve Antep'ten gelmekteydi.⁴⁵

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı sırasında, Güney ve Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfus devlet için tehlike arz etmeye başlayınca bu bölgelerde yaşayan Ermenileri geçici olarak o sıralar henüz savaş bölgesi olmayan Suriye topraklarına iskân ettirmeye karar vermiş ve 1915 yılında bu kararını uygulamaya koymuştur. Bu yüzden Suriye topraklarındaki Ermeni nüfusu 1915 tehciri öncesi ile sonrasında büyük farklar vardır. Her ne kadar 1918 yılında tehcir edilen Ermenilere geldikleri yerler geri dönme izni verildiyse de birçok Ermeni ya Suriye topraklarında kalmış ya da önce dönmüş ancak çeşitli nedenlerden ötürü tekrar Suriye topraklarına dönmüştür. Bunların bir kısmı da daha sonra buradan Avrupa ve Amerika'ya göç etmiştir. Günümüz Suriye topraklarına 1915'ten sonra ne kadar Ermeni geldiğini ve ne kadarının

Suriye'de kaldığını öğrenmek için 1915 öncesi Suriye topraklarındaki Ermeni nüfusun bilinmesi gerektiğinden aşağıda Halep Vilayeti salnamelerinden 1915 yılı öncesi tarihlerde günümüzde Suriye'de toprağı olan yerlerdeki Ermeni nüfus çıkarmaya çalıştık.

Halep Vilayet salnamelerinde vilayetin genel nüfusunu, bu nüfusun milletlere göre dağılımı bulmak mümkündür. Ancak bu genel nüfus verilerine Antep, Urfa, Maraş, Kilis, Antakya ve İskenderun gibi günümüzde Suriye toprağı olmayan yerlerdeki Ermeni nüfusu da dâhil edilmiştir. Biz burada sadece günümüzde Suriye toprağı olan yerlerdeki Ermeni nüfusu bulmaya çalıştığımız için Halep Vilayet salnamelerinde Halep merkez sancağı ve bu sancağına bağlı kazalardaki Ermeni nüfus miktarını bulmaya çalışacağız.

Halep Vilayet salnamelerinden ettiğimiz bilgilere göre Halep Sancağına bağlı Halep merkez kazadaki Ermeni nüfusu; 1892-1893 yıllarında 5,722⁴⁶, 1902-1903 yıllarında 5805⁴⁷, 1908-1909 yıllarında 5,538⁴⁸ olarak verilmiştir. Aynı tarihlerde günümüzde Suriye toprağı olan İdlip kazasında Ermeni nüfus bulunmazken, Harim kazasında 1890-1891 yıllarında 28⁴⁹, 1902-1903 yıllarında 32⁵⁰, 1908-1909 yıllarında ise 57⁵¹ Ermeni nüfusu verilmiştir. Ayrıca Bâb kazasında da aynı tarihlerde 15⁵² Ermeni gözükmektedir. Baz

(44) Sanjian, *The Armenian Communities...*, s.46.

(45) Sanjian, *The Armenian Communities...*, s.46.

(46) Hicri 1310 Miladi 1892/1893 tarihli *Halep Vilayet Salnamesi*, s.191. Aynı salnamede Halep Sancağı, Halep merkez kazanın toplam nüfusu 105.653, Müslüman nüfusu ise 73.666 olarak verilmiştir.

(47) Hicri 1320 Miladi 1902/1903 tarihli *Halep Vilayet Salnamesi*, s.224. Aynı salnamede Halep Sancağı, Halep merkez kazanın toplam nüfusu 111.424, Müslüman nüfusu ise 78.466 olarak verilmiştir.

(48) Hicri 1326 Miladi 1908/1909 tarihli *Halep Vilayet Salnamesi*, s.224. Aynı salnamede Halep Sancağı, Halep merkez kazanın toplam nüfusu 119.811, Müslüman nüfusu ise 83679 olarak verilmiştir.

(49) Hicri 1308 Miladi 1890/1891 tarihli *Halep Vilayet Salnamesi*, s.183. Aynı salnamede 25.218 Müslüman ve 15 Rum nüfusu verilmiştir.

(50) Hicri 1319-1320 Miladi 1901/1902-1902/1903 tarihli *Halep Vilayet Salnamesi*, s.288. Aynı salnamede 27.883 Müslüman ve 15 Rum nüfusu verilmiştir.

(51) Hicri 1324-1326 Miladi 1906/1907-1908/1909 tarihli *Halep Vilayet Salnamesi*, s.321. Aynı salnamede 27.419 Müslüman, 15 Rum, 2 Latin ve 1 Yahudi nüfusu verilmiştir.

(52) Hicri 1321-1322-1323-1324 Miladi 1901/1092-1904/1905-1906/1907 tarihli *Halep Vilayet Salnamesi*, s.350. Aynı salnamede 26.785 Müslüman ve 16 Süryani Kadim nüfusu verilmiştir.

aldığımız yıllarda Ermenilerin yaşadığı Halep sancağına bağlı ve günümüzde Suriye sınırları içinde kalan kazalardan bir diğeri ise Cısr-i Şuğur'dur. Halep vilayeti salnamelerine göre Cısr-i Şuğur kazasında 1892-1893 yıllarında 1767⁵³, 1902-1903 yıllarında 1872⁵⁴, 1908-1909 yıllarında ise 1491⁵⁵ Ermeni nüfusu verilmiştir. Ayrıca aynı salnamede 1908-1909 yıllarında Munbiç kazasında 11⁵⁶ Ermeni nüfus gözükmektedir.

Şam (Suriye) vilayeti salnamelerinde ise vilayetin genelinde 1897-1898 yılında 503⁵⁷, 1900-1901 yılında ise 526⁵⁸ Ermeni nüfus gözükmektedir. Bu durumda kabaca bir hesapla günümüz Suriye topraklarında 1908-1909 senesinde 8 bin dolayında Ermeni nüfus olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

1914 nüfus sayımında ise Halep merkez kazada 7.555, Bab kazasında 33, Cısr-i Şuğur kazasında 4.667, Harim kazasında 47 ve Münbiç kazasında 13 Ermeni nüfus kaydedilmiştir.⁵⁹ Buna göre 1914 yılında Halep vilayetinin günümüzde Suriye'de kalan topraklarında 12.315 Ermeni nüfus yaşıyordu. Şam vilayetinde yaşayan Ermeni nüfusu ise 660'tu.⁶⁰ Bu iki vilayetin toplamı olan 12.975 bize 1914'te günümüz Suriye topraklarının genelinde yaşayan Ermeni nüfusunu vermektedir.

1915 yazında tehcir kararının uygulanmasıyla birlikte önce Osmanlı topraklarının doğusundan daha sonra farklı bölgelerden beş yüz ve bin kişilik kabileler halinde Ermeniler önce Halep vilayetine buradan da Zor ve Musul'a sevk ediliyordu. Halep vilayeti merkez-i tevzi'ât olarak belirlenmişti. Yani tehcir edilen Ermeniler önce Halep vilayetine geçici olarak yerleştiriliyor daha sonra ise önceden tayin edilen sevk yerlerine gönderiliyorlardı.⁶¹ Bundan ötürü Osmanlı arşivlerinde 1915-1916 yılları Halep'e ulaşan Ermeni miktarını belirten birçok belge mevcuttur.⁶² Ancak bizim buradaki konumuz tehcirin durdurulmasından sonra Suriye'de toprakla-

rında bulunan Ermeni nüfus ve 1918, yılında Ermenilere yaşadıkları topraklara geri dönme izni verilince günümüz Suriye topraklarında kalan Ermeni miktarıdır.

Ermeni tehciri tam olarak ve her yerde 15 Mart 1916 tarihli içişleri Bakanı Talat Paşa'nın, bütün Anadolu vilayetlerine gönderdiği bir talimatla idarî ve askerî maslahat gereği bundan sonra hiçbir gerekçeyle hiçbir Ermeni'nin sevk edilmemesini emretmesi ve bundan sonra Ermeni sevkîyatının yapılmayacağını bildirmesiyle sona erdi.⁶³ Ancak Talat Paşa, 27 Ekim 1915 tarihli, Hüdavendigâr (Bursa), Ankara, Halep, Adana Vilayetleriyle, Maraş, Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar),

(53) Hicri 1309-1310 Miladi 1891/1892-1893/1894 tarihli *Halep Vilayeti Salnamesi*, s.211. Aynı salnamede kazanın toplam nüfusu 25.187, Müslüman nüfusu ise 21.758 olarak verilmiştir.

(54) Hicri 1320 Miladi 1902/1903 tarihli *Halep Vilayeti Salnamesi*, s.294. Aynı salnamede kazanın toplam nüfusu 29.879, Müslüman nüfusu ise 25.984 olarak verilmiştir.

(55) Hicri 1326 Miladi 1908/1909 tarihli *Halep Vilayeti Salnamesi*, s.364. Aynı salnamede kazanın toplam nüfusu 28.203, Müslüman nüfusu ise 24.354 olarak verilmiştir.

(56) Hicri 1326 Miladi 1908/1909 tarihli *Halep Vilayeti Salnamesi*, s.379. Aynı salnamede kazanın toplam nüfusu 2.511, Müslüman nüfusu ise 20486 olarak verilmiştir.

(57) Hicri 1315 Miladi 1897/1898 tarihli *Şam (Suriye) Vilayeti Salnamesi*, s.325. Aynı salnamede vilayetin toplam nüfusu 524.170, Müslüman nüfusu ise 456.622 olarak verilmiştir.

(58) Hicri 1318 Miladi 1900/1901 tarihli *Şam (Suriye) Vilayeti Salnamesi*, s.324. Aynı salnamede vilayetin toplam nüfusu 559.901, Müslüman nüfusu ise 459.366 olarak verilmiştir.

(59) Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s.370, Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, Ekim Yay., İstanbul, Tarihsiz, s.237, Justin McCarthy, *a.g.e.*, s.284-200.

(60) Karpat, *a.g.e.*, s.374; Justin McCarthy, *a.g.e.*, s.284-200; Sakin, *a.g.e.*, s.255.

(61) BOA. DH. ŞFR, 54-A/389

(62) Örneğin 29-30 Ağustos 1915 tarihli bir belgede o ana kadar Halep'ten Hama'ya 10 bin ve Şam'a 10 bin olmak üzere toplamda 20 bin Ermeni'nin sevk edildiği, Halep'te bulunan Emlak-ı Metruke Komisyonu Riyaseti'nden alınan bilgiye göre 45 bin sevk edilmeye hazır Ermeninin bulunduğu ve İzmit'ten Racu istasyonuna kadar yollarda bulunanların bu hesaba dâhil edilmediği bildirilmektedir. Bkz: BOA, DH. EUM. 2. Şb, 73/37. 19 Eylül 1915 tarihli başka bir belgede ise o ana kadar Halep'ten Şam'a gelen 21 bin Ermeni'den 8.858 kişinin Kerek ve 11.289 kişinin Havran sancaklarına ve 492 kişiden ibaret olan dul kadınların Kunaytıra, Baalbek, Nebk ve Durna kazalarına muhtelif tarihlerde sevk edildiği belirtilmekte ve o tarihte Hama ile Humus'da 12 bin Ermeni mevcut olduğu belirtilmektedir. Bkz: BOA, DDH. EUM. 2. Şb, 68/78. Suriye (Şam) Valisi Vekili Hakkı bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 10 Kasım 1915 tarihli bir belgede ise Suriye (Şam) vilayetinde esasen pek az Ermeni'nin mukim olduğu için oradaki Ermenilerin başka bir yere sevk edilmediği, diğer vilayetlerden gelenlerin ise Hama, Humus, ve Kerek civarına iskan edilmekte olduğu ve bir kısım dul kadınların ise merkeze bağlı kazalara yerleştirildiği belirtilirken bunların hepsinin toplamının 60 bine yakın oldu ve bunların yanında 300 kadar da sevk edilmeye hazır Ermeni'nin bulunduğu bildirilmektedir. Bkz: BOA, DH. EUM. 2. Şb, 73/69-9. Halep vilayet merkeziyle bağlı yerlerde milliyet esasına harbden evvel sonraki nüfus miktarını gösteren 30 Aralık 1915 tarihli bir cetvelde Halep vilayetinin günümüz Suriye topraklarında kalan yerlerdeki Ermeni nüfus miktarı 11.101 çıkmaktadır. Bkz: BOA, DH. EUM. 2. Şb, 73/69_1

(63) BOA. DH. EUM. 2. Şb, 62/21

Eskişehir, Kütahya, İzmit, Niğde Mutasarrıflıklarına gönderdiği bir talimatla yola çıkarılmış olan Ermenilerin dışında yeniden sevk yapılmamasını emrederek tehciri 15 Mart 1916 tarihinden yaklaşık üç ay önce büyük oranda durdurmuştu.⁶⁴ Dolayısıyla 27 Ekim 1915 tarihinden, Ermenilere daha önce yaşadıkları bölgelere geri dönme izni verildiği 22 Ekim 1918 tarihine kadar geçen sürede Suriye ve Halep vilayetlerinde bulunan Ermeni nüfusu bize tehcirin durdurulmasının ardından buradaki Ermeni nüfusunu verecektir. Elimizde bu konu ile ilgili iki belge mevcuttur.

İlki 30 Aralık 1915 tarihli Halep vilayet merkeziyle bağlı yerlerde milliyet esasına göre nüfus miktarını gösteren bir cetveldir. Bu belgeye göre 30 Aralık 1915 tarihinde Halep vilayetinin günümüz Suriye topraklarında kalan yerlerinde toplam Ermeni nüfusu 11.099'dur.⁶⁵ Tehcirden önce pek az Ermeni nüfusu barından Suriye vilayetiyle alakalı olarak ise iki belge bize tehcirin durdurulmasından sonra bu vilayetteki Ermeni nüfusunu hakkında bilgi vermektedir. Suriye Vilâyeti Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'nin merkeze gönderdiği 22 Mart 1917 tarihli bu belgede Suriye vilâyetinde bulunan Şam, Kerek, Hama ve Havran sancaklarıyla mülhak kazalardaki Ermenilerin sayıları ve memleketlerini gösteren bir cetvelde burada 39.401 Ermeni bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁶ 4-5 Eylül 1918 tarihli başka bir belgede ise Suriye vilayetinde bulunan Ermeni miktarının 30 binden fazla olduğu belirtilmiştir.⁶⁷

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığından tehcirin durdurulduğu 15 Mart 1915 tarihinde sonra günümüz Suriye topraklarında 50-51 bin Ermeni nüfus olduğunu söylemek mümkün olabilmektedir.⁶⁸

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes antlaşmasının imzalanmasından sonra Suriye ve Lübnan topraklarında yaşayan birçok Ermeni İtilaf Kuvvetlerinin işgali altında bulunan Adana, Maraş, Antakya, Antep ve Urfa yörelerine geri döndü.⁶⁹ Bu yeni

gelenler daha önceden buralarda mükim olan Ermenilere eklenince bu bölgelerdeki Ermeni sayısı hayli arttı. Nitekim 1921 yılı başında Ermeni patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin yaşadığı yerleri gösteren bir tabloya göre Adana vilayetinde 150 bin, Halep vilayetinde (Halep şehri ve Antep) 57 bin, Urfa'da 9 bin, Dımaşk (Şam)'da 400 ve Maraş'ta 10 bin olmak üzere Kilikya bölgesinde toplam 226,400 Ermeni nüfus gösterilmektedir.⁷⁰ Görüldüğü gibi yukarıda 1915 yılı için verdiğimiz 50-51 bin rakamı ile Ermeni patrikhanesinin 1921 yılında hazırladığı nüfus istatistiklerinde Halep ve Şam bölgelerinde mukim Ermeni miktarı bir birbirine yakındır. Ancak biz konumuz dışında olduğu için günümüzde Türkiye toprağı olan Adana, İskenderun, Urfa ve Antep bölgelerindeki Ermeni nüfusunu şuan için Suriye'deki Ermeni nüfusu içinde saymıyoruz.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1921-1922 döneminde Kilikya bölgesinden Suriye topraklarına yoğun bir Ermeni göçü yaşandı. Fransızların Ankara hükümeti ile anlaşma yapması ve Kilikya diye tabir edilen Urfa, Maraş, Antep, Adana ve Hatay bölgesini yeni kurulan Türk hükümetine bırakması üzerine buralarda yaşayan birçok Ermeni göç edip Fransız idaresinde kalan Suriye topraklarına yerleşti. Özellikle Halep, Kilikya bölgesinden göç edenlerin sığınma noktası oldu.⁷¹ Beyrut'taki İngiliz konsolosunun *Friends of Armenia* adlı Ermeni yardım kuruluşuna gönderdiği 1938 tarihli bir belgede Halep ve çevresinde 55 bin, Şam'da 3,5 bin, Humus'da 1,5 bin, Hama'da bin ve Cizre ile Kuzey Suriye'de 5 bin olmak üzere Suriye'de 66 bin Ermeni olduğu belirtilmektedir. Aynı belgede Halep'teki 55 binin 41 bininin ve di-

(64) BOA, DH. EUM. 2. Şb, 57/135

(65) BOA, DH. EUM. 2. Şb, 73/69_3

(66) BOA, DH. EUM. 2. Şb, 74/58_2

(67) BOA, DH. EUM. 2. Şb, 74/73

(68) Bu hesaplama o dönem Suriye toprağı sayılan İskenderun Sancağı, Adana, Antep ve Urfa Ermenileri katılmamıştır.

(69) Ara Sanjian, *The Armenian Minority Experience in the Modern Arab World*, Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies, 3 (1), s.152.

(70) NARA, Microfilm Roll 8, No. T 1192.

(71) Sanjian, *The Armenian Minority Experience...*, s.152

ğer yerlerdekiilerin de 7 binin mülteci olduğu yazmaktadır.⁷²

Başta Halep olmak üzere Suriye topraklarına üçüncü Ermeni göç dalgası 1939-1940 yıllarında Fransızların İskenderun Sancağını Türkiye'ye bırakmasının ardından yaşandı. Bu tarihte Hatay ve İskenderun'u terk edip Halep ve diğer Suriye topraklarına göç eden Ermeni miktarı hakkında kesin bir rakam söylemek mümkün olmasa da tahmin edilen rakam 12,000-14,000 arasındadır.⁷³

1943 yılında Suriye'de 101,747 Ermeni Ortodoks, 16,790 Ermeni Katolik ve 11,187 Protestan vardı.⁷⁴ Hovhannisian'a göre Protestanların yarısı Ermenidir.⁷⁵

Suriye'nin 1944'te bağımsızlık ilan etmesi, toplam nüfusu 75,000'e yaklaşan Ermeni toplumunun refahı açısından tehdit teşkil etmedi. Fakat 1958 devrimi, Mısır'la birlikte Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kurulması ve 1963 askeri darbesi, Ermenilerin ticari ve kültürel faaliyetlerini kısıtladı. Lübnan ve ABD'ye göç edenler oldu.⁷⁶

Öte yandan Suriye'nin çok geçmeden Mısır'ın ekonomik ve siyasi programını terk etmesi, Ermeniler açısından olumlu bir gelişmeydi. Suriye başbakanı Hafız Esad, 1971 yılı itibarıyla, Baas Partisi'nin aşırı politikalarını değiştirerek ülkeye daha müsamahakâr bir havanın hâkim olmasını sağladı. Sosyal programlar ve ticari girişimler vasıtasıyla yüksek nüfus artışı desteklendi. Günümüzde Halep'te, kendilerine ait bir hastaneden, sosyal merkezlerden ve sayıları 10'u bulan okuldan faydalanan, her daim çeşitli cemaat aktiviteleri düzenleyen 40.000 kadar Ermeni yaşamaktadır. Şam'daki topluluk da yüzyılın son çeyreğinde büyümüş, yeni kurulan Ermeni şirketleri dış göçü durdurmayı başarmıştır. Nitekim Lübnan, Irak ve Kuveyt'teki kargaşadan kaçan bazı Ermeniler geçici -kimi hallerde ise kalıcı- olarak Şam'a yerleşmiştir. Günümüzde Suriye, bünyesindeki 100.000'i aşkın Ermeni nüfusuyla, Arap dünyasındaki en büyük Ermeni kolonisine sahip ülkedir.

Suriye ve Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki ikili anlaşmalar ve sıcak siyasi ilişkiler de Suriye Ermenilerinin nüfuzunu korumasına yardımcı olmaktadır.⁷⁷

c) Irak

Irak'taki Ermeni varlığını Şah Abbas'ın Ermenileri zorla Van platosundan göç ettirip İran topraklarına iskân ettirdiği 1604 tarihine kadar dayanmaktadır. Şah Abbas'ın zorla İran'a yerleştirdiği Ermenilerden bazıları ticaret yapmak için yollarına devam edip Irak topraklarına geldiler.⁷⁸ Ancak Irak'ta kalıcı bir Ermeni cemaatinin oluşumu Osmanlıların Bağdat'ı ikinci kez fethettikleri 17. yüzyılda başlar. Ermeni kaynaklarında geçen hikâyeye göre Bağdat şehrini uzun bir süre kuşatma altına alan Sultan IV. Murad Han, bir türlü şehrin güçlü surlarını aşip şehri almaya muvaffak olamaz. Bunun üzerine ordusunun komutanları ile bir toplantı yapar ve surları nasıl açacaklarını sorar. Komutanlarından biri olan Ermeni asıllı Gog Nazar (muhtemelen Kevork Nazareth'in kısaltılmışı) şehre diz çöktecek bir top yapabileceğini iddia eder ve Sultan'da buna müsaade ederek eğer şehrin güçlü surlarını parçalayabilecek bir top yaparsa kendisine istediğini verme sözü verir. Komutan Gog Nazar surları parçalayabilen büyük bir top yapar ve bu top sayesinde Osmanlı ordusu 25 Aralık 1638'de şehre girer.

(72) FO 371/21915, No. 5/3/13. Ancak başka kaynaklar bu rakamı 100 bin olarak vermektedir. Bunun nedeni bu yazarların o dönem için Antakya, Adana ve Antep ve Urfa'da bulunan Ermenileri de hesaba katmaları olmalıdır. Bkz: Simon Payaslian, *Diasporan Subalternities: The Armenian Community in Syria*, Diaspora, vol.,16, No, 1 / 2, 2007, s.92, Hovhannisian , a.g.m., s.20. Varjabedian ise 101.620 rakamını vermektedir, bkz: S. H. Varjabedian, *The Armenians*, Chicago, Ill., 1977, s.156-157.

(73) İngiliz arşivinde iki belgede Hatay'dan Suriye topraklarına göç eden Ermeniler zikredilmektedir. Bir belgede 12000 başka bir belgede ise 15000 göçmeden bahsedilmektedir. Bkz: FO 371/23302 Letter from Bishop in Jerusalem to Vscicount Halifax, Secretary of State for Foreign Affairs, 2 Ağustos 1939, FO 371/23302, No:104/7.

(74) Albert Haourani, *Minorities in the Arab World*, Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1947, s.76.

(75) Hovhannisian, a.g.m., s.26, dipnot no. 20.

(76) George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, Mazda Publishers, California, 2003, s.344.

(77) Bournoutian, *A Concise History...*, s.344. Suriye'deki Ermenilere ait çeşitli Ermeni okul ve kuruluşların ayrıntılı bir listesi için bkz: Nicola Migliorino, *Reconstructing Armenia in Lebanon and Syria*, Berghahn Books, New York, 2008, s.112-115, 120-121.

(78) Dekmejian, a.g.e., s.427, Hovhannisian, a.g.m., s.28.

Gog Nazar'ı huzuruna çağırın Sultan IV. Murad kendisine muradını sorar, Gog Nazar son derece alçak gönüllü bir talepte bulunur ve sadece Ermeni akraba ve dostlarının şehre yerleşmelerine izin vermesini ve Bağdat'ta bir Ermeni kilisesinin kurulması için irade buyurmasını talep eder. Sultan'ın bu talepleri kabul etmesiyle birlikte Irak'taki Ermeni cemaatinin nüveleri atılmış olur.⁷⁹

O gün kurulan kilise bugün Surp Asvatzin kilisesi olarak bilinir. Zamanla Rusya'dan, Anadolu'dan ve İran'dan gelen yeni Ermeni göçmenlerle Irak'taki Ermeni cemaati gelişti ve 1852'de Surp Yerrortyun adında ikinci bir kiliseye sahip oldular. Aynı yıl Rahip Vatebed Surp Tarhmançatz (Kutsal Çevirmenler Okulu) adında bir okul kurdu. Bu okul daha sonra Osmanlı bankasında ve Osmanlı bürokrasinin çeşitli kademelerinde çalışacak birçok öğrenci yetiştirdi. 1885 yılında yine Bağdat'ta Askanazyan Okuma Kulübü Ermeniler Irak Ermenilerinin kurduğu başka bir eğitim kurumudur.⁸⁰

17. yüzyılda Basra'daki Ermenilerin sayısı 4 bini bulmuştu. Ticaret ile uğraşan Basra Ermenileri bankacı, tüccar veya esnaf olarak hayatını sürdürmekteydi. Hijyen eksiliğinden kaynaklanan çeşitli hastalıklar ve 1773'teki veba salgını yüzünden Basra Ermenileri ülkeyi terk etmeye başladılar. 19. yüzyılın sonunda Basra Ermenilerinin sayısı iyice azalmıştı.⁸¹ Bu azalmayı Osmanlı Devleti resmi nüfus sayımlarında görmek mümkündür. Nitekim Osmanlı Devleti nüfus sayımlarına dayanarak hazırladığı çalışmasında Kemal Karpat, Musul eyaleti Ermeni nüfusu için 1881/82-1883 yılları için 45, 1897 yılı için 74 ve 1906/7 yılı için 45, Bağdad vilayeti için 1881/82-1883 yılları için 349, 1897 yılı için 256 ve 1906/7 yılı için 373⁸² ve Basra vilayeti için 1881/82-1883 yılları için 35, 1897 yılı için 33 ve 1906/7 yılı için 36 rakamını vermektedir.⁸³ Özetle Osmanlı nüfus sayımlarına göre 1882/83 yılında Irak topraklarında 429, 1897 yılında 363 ve 1906/7 yıllarında ise 454 Er-

meni yaşadığını söylemek mümkün olabilmektedir.

1915 yılında tehcir kararının uygulanmasıyla birlikte Irak topraklarına, özellikle Musul'a Ermeni kafiler varmaya başladı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan, Musul Vilayeti Mektubî Kalemi tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 16 Kasım 1916 tarihli bir belgede sâbıkdan beri muvattatın ve mütemekkin 257 Ermeni olduğu ve tehcir suretiyle Musul'a gelen Ermeni miktarının ise 9,074 nüfustan ibaret olduğu belirtilmektedir.⁸⁴ Mart 1916'da önce tehcirin durdurulması ve 1918'de tehcir edilmiş Ermenilere daha önce yaşadıkları yerlere geri dönme izini verilince Irak topraklarında bulunan Ermeni nüfus miktarında değişiklikler oldu. Ermeni patrikhanesi tarafından hazırlanan 1921 tarihli belgede Bağdat'ta 1000, Basra'da 400 ve Musul'da 800 olmak üzere toplam 2200 Ermeni yaşadığı belirtilmektedir.⁸⁵

Irak topraklarına varan Ermeni mülteciler için İngilizler Bakuba'da bir kamp kurdular. Bu kampta yaşayan Ermeniler Musul ve Basra şehirlerine yerleşerek diğer ırkdaşları gibi bu şehirlerde esnaf, sanatkâr ya da İngiliz manda yönetimi idaresinde çeşitli idari görevlerde bulundular.⁸⁶ 1920 Ağustos'unda Bakuba kampı Nahr El Omar'a taşındı. Ermeni yetimlerden oluşan iki grup ise Mısır'a ve Kudüs'e gönderildi. 7500 Ermeni'nin Batum üzerinden Ermenistan'a gönderilmesi için gereken antlaşmalar ve hazırlıkların ya-

(79) Vartan Melkonian, *Armenians in Iraq*, The Armenian Review, II, Summer 1949, s.43.

(80) Melkonian, *a.g.m.*, s.45.

(81) Melkonian, *a.g.m.*, s.45. Melkonian 19. yüzyılı sonu Basra'da 2500 Ermeni yaşadığını yazmaktadır.

(82) Karpat, *Ottoman Population 1830-1914...*, s.128-129, 160-161 ve 164-165.

(83) Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Visconsin, 1985, s.145-146, 1160-161 ve 166-167.

(84) BOA. DH. EUM. 2. Şb, 74/35-1 Ermeni kaynaklar Irak topraklarını avaran Ermeni göçmenlerin sayısını genel olarak 20-25 bin arasında vermektedir. Bkz: Hovhannisian, *a.g.m.*, s.28, Dekmejian, *a.g.e.*, s.427, Melkonian, *a.g.m.*, s.47.

(85) NARA, Microfilm No. T 1192, Roll 8, Ara Sanjian Musul'da kalanlar için 5000 rakamını vermektedir. Bkz: Sanjian, *The Armenian Minority Experience...*, s.152.

(86) Haourani, *a.g.e.*, s.103; Hovhannisian, *a.g.m.*, s.28; Dekmejian, *a.g.e.*, s.427.

pıldığı 1921 yılına kadar Nahr El Omar kampı İngilizlerin koruması altında kaldı. Daha sonra buradaki Ermeniler zamanla kampı terk ederek Basra içlerine yerleştiler. Nahr El Omar kampı ise Musul'a kırk mil mesafedeki Havrez'e taşındı.⁸⁷

1949 yılında 12 bin kişiye ulařan⁸⁸ Irak Ermeni cemaati Kral II. Faysal'ın 1933'te ölümü ve 1958'de monarşi yönetimine son verilmesinin ardından eski refah ve huzurunu kaybetti. Abd al Kasım'ın cumhuriyet yönetimi Ermeni sosyal kuruluşlarını kapatarak Ermeni kilisesini sıkı gözetim altında tuttu. Abd al Kasım'ın görevden el çektilirip 1963'te idam edilmesinden önce bile birçok Ermeni Irak'ı terk edip başka ölkelere göç etti. Geriye kalanlardan büyük bir çoğunluk Abd al-Salam Arif ve Abd al-Rahman Arif kardeşlerin yönetimi sırasında 1967 yılındaki Irak İsrail savaşı öncesi başka ölkelere gitmek için yola çıkmıştı.⁸⁹ 1958'deki devrimin akabinde iktidara gelen Baas Partisi'nin radikal politikaları, Ermenileri, Irak'tan Lübnan, Kuveyt, ABD ve Körfez ölkelerine göçe zorladı. İran-Irak Savaşı (1980-1988) sırasında birçok Ermeni askere alındı ve hayatını kaybetti (aynı şey İran'da da yaşanmıştır). Siyasi ve ekonomik koşulların ağırlığı, Körfez Savaşı'nın Irak üzerinde yarattığı feci etkilerle birleşip, Ermeni toplumu için felaket oluşturdu. Ermenilerin birçoğu göç etti veya geçici bir süre bu istikrarsızlıktan uzaklaşmayı tercih etti.⁹⁰

Günümüzde sayıları 13 bin civarında olan Irak Ortodoks Ermeni cemaati 4'ü Bağdat'ta toplam 9 kiliseye ve kendi okullarına sahiptir. 2005 yılında Irak anayasası Ermeni okulların ana dilde eğitim yapmasına olanak tanımıştır. Ortodoks Ermeni cemaatinin yanında Irak'ta sayıları 3,000 civarında olan Ermeni Katolik cemaati de bulunmaktadır. Ermeni Katolik cemaatini Bağdat'ta kendine ait bir kilisesi bulunmaktadır.⁹¹

d) İran

Persler ve Ermeniler arasındaki kültürel etkileşim her iki toplumun Zerdüşt

dinini benimsediği zamanlardaki 4. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Evlilik yolu ile akrabalık ilişkileri kurma hem Ermeni hem Pers asilzadeleri arasında oldukça yaygındı. Ancak Ermenilerin Hıristiyanlık dinini benimsemesi ve İran'ın 7. yüzyılda Arap seferleri neticesinde İşlamlaşması iki toplum arasındaki akrabalık ve kültürel ilişkilerin azalmasına neden oldu.⁹²

İran topraklarındaki Ermeni varlığı Safevi dönemi (1501-1722) öncesine dayanmakla birlikte buradaki Ermeni nüfusun büyük bir çoğunluğu İran hükümdarı şah Abbas tarafından 17. yüzyılın başında Van ve çevresinden zorla göç ettirilen Ermenilerdi. Ermeni kaynaklarında *Büyük Göç* olarak anlatılan olaya göre⁹³, 1604'ten başlayarak Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler yakıp yıkıldı. şah'ın ilan ettiği buyrukla Ararat (Ağrı) Dağı mıntıkası ve Aras Nehri vadisinde yaşayan tüm Ermenilere toplu bir şekilde göç ettirilecekleri duyuruldu ve belirli yerlere toplanmaları emredildi. Safevi kuvvetleri Ermenilerin boşalttıkları evleri, tarlaları yaktı ve ilerleyen Osmanlı ordusunun kullanabileceği her şeyi yok etti. Yaşadıkları köyleri boşaltmaları emredilen Ermeniler Ağrı Dağı'nın etrafındaki geniş düzlüklerde toplanmıştı. Sayıları 50,000⁹⁴ bulan Ermeniler şah'ın askeri tarafından zorla İran'a götürüldü. Neredeyse aynı günlerde IV. Murad'ın emriyle Ermenilerin boşalttıkları bölgeleri doldurmak amacıyla İstanbul'dan 7,000 Ermeni yola çıkarıldı.⁹⁵ Tebrizli Arakel gibi tarihçiler bu zorla göç ettirilme esnasından yüzlerce insanın gemilerin yeterlisi olmaması nedeniyle Aras Nehri-

(87) Melkonian, *a.g.m.*, s.47-48.

(88) Melkonian, *a.g.m.*, s.47-48.

(89) Hovhannisian, *a.g.m.*, s.28.

(90) Bournoutian, *A Concise History...*, s.346.

(91) Ermenistan Bağdat Büyükelçiliği resmi internet sayfası, <http://iraq.mfa.am/en/community-overview/> erişim tarihi 25/09/2013.

(92) Eliz Sanasarian, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2000, s.35; Bournoutian, *a.g.e.*, s.205; Dekmejian, *a.g.e.*, s.421.

(93) Bournoutian, *a.g.e.*, s.343.

(94) Corsoe Chaqueri, The Role and Impact of Armenian Intellectuals in Iranian Politics, 1905-1911, *Armenian Review*, vol. 41, no. 2-162, Summer, 1988, s.3. Ancak Bournoutian 1604-1605 tarihleri arsında İranlılar tarafından göç ettirilen Ermeni miktarını 250,000-300,000 arsında vermektedir. Bkz: Bournoutian, *a.g.e.*, s.208.

(95) Kouymjian, *a.g.e.*, s.20, 25.

ni geçerken boğulduğunu kaydetmektedir.⁹⁶ Göçürülen Ermeniler Tebriz, Kazvin, Gilan, Enzeli, Darband ve Kaşhan'a iskân ettirildi. 1603-1629 yılları arasında İran'a göçürülen Ermeni miktarı net olarak bilinmemekle birlikte 60.000 aile veya 300.000 kişi gibi tahminler yapılmaktadır.⁹⁷

Şah Abbas'ın Ermenileri bu şekilde göç ettirmesi ile alakalı olarak genellikle iki neden zikredilmektedir. Seyyahlar tarafından anlatılan birinci nedene göre; Şah, başkent olarak seçtiği İsfahan şehrini daha zengin ve daha güzel kılmak için Ermenileri göç ettirdi.⁹⁸ İkinci nedene göre ise Şah'ın Ermenileri Osmanlı saldırılarına karşı koymak için askeri bir tedbir amacıyla göç ettirdi.⁹⁹

Aynı şekilde Ermeni tüccarların İran'ın ticaret ve üretimine katkı sağlayacağını düşünen Şah Abbas, 1604 yılında Kafkasya'da yaşayan binlerce Ermeni aileyi göç ettirerek onları yeni başkent yaptığı İsfahan'a iskân ettirdi. Ermeni köylüler Gilan ve Mazandaran'ın ipek üretimine müsait köy ve kasabalara yerleştirilirken, tüccar ve zanaatkarlar ise İsfahan'ın yeni kurulan dış mahallelerine yerleştirildi. Ermenilerin yerleştirildiği bu dış mahalleler daha sonra Yeni Culfa olarak adlandırıldı ve dünya geneline yayılmış Ermeni ticari faaliyetlerinin merkezi oldu. 1630 yılında Yeni Culfa'da 30.000, İsfahan'a yöresinde kurulmuş 24 köyde ise 15.000 Ermeni nüfusu yaşıyordu.¹⁰⁰

Asya ve Avrupa'da belirli başkentlerde ve çeşitli ticaret merkezlerindeki bağlantıları sayesinde Ermeniler, Şah Abbas için, yeni kurulmuş başkent İsfahan'ı bir ticaret merkezine dönüştürme projesi için biçilmiş kaftandı. Ermenilerdeki girişimcilik ruhu ve ticari uzmanlık Şah'ın bu hayalini gerçekleştirmesini sağlayacaktı. İran'ın dış ticaretini, ham ipek üretimi ve ihracatıyla kalkandıran Ermeni tüccarlar aynı zamanda yeni ürünler ve yeni pazar yerleri buldular ve ticaret yaptıkları sahayı ve rotayı daha da genişlettiler.¹⁰¹ Yılda 200.000 ile 250.000 kilo arasında ham

ipek Avrupa'ya taşınıyordu ve bunun % 86'si İran'dan geliyordu. İran'dan gelen bu ham ipeğin tüccarları ise Ermenilerdi. Ermeni tüccarların Halep, Bursa ve İzmir gibi Osmanlı ticaret şehirlerine taşıdığı ham ipek buradan Avrupa'ya taşınıyordu.¹⁰²

Bu ticari faaliyetleri sayesinde Yeni Culfa Ermenileri kısa zamanda zenginlik ve refaha kavuştular. Ancak bu refah İran topraklarının 1722 yılında Afganlar tarafından işgaline kadar sürdü. Afgan istilaları İran topraklarında büyük nüfus kayıplarına sebep oldu. Bu ölümlerden Yeni Culfa Ermenileri de payına düşeni aldı, nüfuzlu Ermeni tüccarları Hindistan, Rusya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine göç etmek zorunda kaldı.¹⁰³

20. yüzyılda Kuzeydoğu İran'da ve başkent Tahran'da kayda değer Ermeni cemaatleri vardı. Küçük tüccarlar olarak rakiplerini gölgede bırakan Ermeniler, her ne kadar uluslararası ticaretle uğraşıp ve modern İran'ın ekonomisine entegre olsalar da hiçbir zaman İran'ın ekonomisinde baskın güç olmadılar. Benzer şekilde siyasi alandaki rolleri de kısıtlı kaldı. Ancak, Kaçar Hanedanlığı (1785-1925) zamanında Avrupa'ya Ermeni büyükelçiler gönderildi ve Ermeniler İran'daki sol, liberal ve anayasal hareketlerde aktif bir rol oynadı.¹⁰⁴

Rıza Şah dönemi (1925-1941) Ermeniler için, Muhammed Rıza Şah dönemine

(96) The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume II, Ed. Richard G. Hovhannesian' in içinde Dikran Kouymjian, Armenia From the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration of Shah Abbas (1604), St. Martin's Press, New York, 1997, s.20, 25.

(97) Vartan Gregorian, *Minorities of Isfahan; The Armenian Community of Isfahan 1587-1722*, Iranian Studies, vol., 7, No:3/4, Summer-Autumn, 1974, s.664; Panossian, a.g.e., s.78.

(98) Paul G. Forand, *Accounts of Western Travelers Concerning the Role of Armenians and Georgians in 16th Century Iran*, Muslim World 65, no 4, October, 1975, s.266-267.

(99) Sanasarian, a.g.e., s.35.

(100) Gregorian, a.g.m., s.667.

(101) *Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries; English East India Sources*, Ed. Vahe Baladouni ve Margaret Makepeace'in içinde Vahe Baladouni, Introduction, American Philosophical Society, Philadelphia, 1998, s.XX.

(102) Sussan Babaie - Kathryn Babayan - Ina Baghdiantz McCabe - Massumeh Farhad, *The Slaves of The Shah; New Elites of the Safavid Iran*, I.B. Tauris, Londra, 2004, s.50.

(103) Baladouni, a.g.e. s.XXI.

(104) Sanasarian, a.g.e., s.39; Chaqueri, a.g.m., s.6 vd.

(1941-1979) göre daha zor bir dönem oldu. Ermeniler kültürel ve dini konularda özerklik tanınmış olan ve diğer azınlıklardan bir fazla temsilci ile parlamentoda temsil edilen Ermenilerin okulları 1938-1939 yıllarında Rıza Şah tarafından kapatıldı. Ermeniler, devlet işlerinde istihdam edilmekten men edildi. 1930'da ismi Ermenice olan birçok köy ismi değiştirilerek Farsça bir isim verildi. Muhammed Rıza Şah döneminde Ermenilerin öteden beri sahip oldukları kültürel ve dini özerklik neredeyse tamamen iade edildi.¹⁰⁵ Ancak 1981-1984 arasında eğitim konusunda Ermeni kilisesi ve İran hükümeti arasında ciddi anlaşmazlıklar yaşandı. Bu anlaşmazlık 1981 okullarda Ermeni dilinin öğretimin yasaklanmasına kadar vardı. 1982-1984 arası dönemde bu sorunun çözümü için Ermeni kilisesi ve İran Eğitim Bakanlığı arasında uzun görüşmeler yaşandı.

II. Dünya Savaşı İran Ermeniler için ekonomik gülerini artırabilecekleri bir fırsat yarattı. Müttefikler Devletler İran'ı Rusya'ya uzanan bir köprü olarak kullanmaya karar verdi. Batının silah ve cephanesi Rusya'ya İran üzerinden gönderilmeye başlanınca Rusça bilen Ermeniler bu çabada önemli bir rol oynadı. Özellikle Hınçak partisi bu konuda aktifti ve İran Komünist Partisinin Ermenilerden oluşan bir askeri birliği vardı. Ancak Ermenilerin çoğu Hınçaklara değil Daşnaklara bağlıydı. Hınçaklarla beraber Komünist partiye bağlı olan küçük bir azınlık Sosyalistler Rusya'ya geçince yer altına çekildi. Bunların bir kısmı 1953'te Musaddık döneminde geri gelse de Şah'ın tekrar başa gelmesi ile tekrar yok oldular. Ermenilerin büyük bir kısmı rejime sadık kaldı ve Şah tarafından ödüllendirildiler.¹⁰⁶

Günümüzde, İran'daki en kalabalık Hıristiyan topluluğu oluşturan Ermeniler için 150 bin miktarı telaffuz edilmektedir.¹⁰⁷ Nüfusun çoğunluğu şehirlerde yaşamakla birlikte Tebriz, Isfahan, Arak ve Hamadan gibi şehirlerin etrafındaki köylerde yaşayan Ermeniler de bulunmaktadır. Tebriz, Tahran ve

Isfahan'da yaşayan Ermeniler dini bakımdan Ortodoks Ermeni Kilisesi Başpiskoposluğu idaresindedir. 1979'da Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin devrilmesiyle sonuçlanan devrimden beri bu şehirler Ermeni nüfusunun yoğun olarak toplandığı şehirler oldular. Ortodoks Ermenilerin yanında küçük bir Protestan ve Katolik cemaati de İran'da varlığını devam ettirmektedir.¹⁰⁸

e) Filistin, İsrail, Ürdün

Ermeni kaynaklarına göre Kudüs Ermeni Patrikliği 7.yüzyılda Halife Ömer zamanında kurulmuştu ve 1187'de Selahaddin Eyyubi Kudüs'ü aldığı zaman burada 2000 civarında bir Ermeni nüfus yaşıyordu.¹⁰⁹ Buradaki Ermeni patrikhanesi zaman içinde Kilikya Ermeni Krallığına mensup soylu ailelerin büyük Ermeni tüccarların cömertliğiyle ihya oldu. Modern zamanlarda İngilizler Filistin'i kontrol altına aldıktan sonra Ermeni Kudüs Ermeni Patrikliği geliri bol birçok mülklerin sahibi oldu.

Osmanlılar dönemine kadar Kudüs'teki Ermeni patrikliği Filistin, Suriye, Lübnan, Ürdün, Mısır ve Kıbrıs üzerinde yetki alanına sahipti. Osmanlılar ile birlikte bu yetkisini 15. Yüzyılda kurulan İstanbul Ermeni Patrikliğine bırakmak zorunda kaldı.¹¹⁰

I. Dünya Savaşından sonra bu bölgeye yerleşen, sayıları birkaç bini bulan Ermeni göçmeler kısa zamanda kendilerini geliştirme fırsatı buldular. Birçoğu İngiliz manda yönetiminin çeşitli kademelerinde iş çalışma imkânı buldular ve çeşitli ayrıcalıklara sahip oldular. Bazı göçmenler ise yabancı firmalar

(105) Sanasarian, *a.g.e.*, s.39

(106) Bournoutian, *a.g.e.*, s.349.

(107) Eliz Sanasarian, *State Dominance and Communal Perseverance: The Armenian Diaspora in the Islamic Republic of Iran, 1979-1989*, *Dispora*, vol., 4, no. 3, winter 1995, s.243. 1980'li yıllar için telaffuz edilen rakam 200 bin'dir. Bkz: Cohen, *Global Diaporas*, s.52.

(108) Sanasarian, *a.g.e.*, s.39

(109) Kevork Hintlian, *Travellers and Pilgrims in the Holy Land: Armenian Patriarchate of Jerusalem in the 17th and 18th Century*, içinde *The Christian Heritage in the Holy Land*, edited by Anthony O'Mahony, Göran Gunner, Kevork Hintlian, Scorpion Cavidish Publishers, London, 1995, s.150; Sanjian Avedis, *a.g.e.*, s.95.

(110) Bedros Der Matossian, *The Armenians of Palestine 1918-48*, *Journal of Palestine Studies* Vol. XLI, No. 1 (Autumn 2011), pp.25.

kurulmuş çiftliklerde bulma imkânı buldu. Ancak buradaki Ermeni kolonisi İngilizlerin bölgeden çekilmesi ve Filistin'in bölünüp İsrail devletinin kurulmasıyla neticelen ayaklanmalar yüzünden ağır bir darbe aldı. Ara-İsrail savaşı sırasında Ermenilerin büyük bir çoğunluğu bölgeden uzaklaştı ve daha sonra diğer Filistinli Araplar gibi yaşadıkları yerlere geri dönmeleri 1948 yılında imzalana antlaşmadan sonra İsrail hükümeti tarafından engellendi. Bir kez daha sürgün ve göçe maruz kalan Filistin Ermenileri önce Beyrut'a 1950'lerde ise ABD'ye göç ettiler.¹¹¹

Günümüzde Ürdün'ün başkenti Amman'da bin kadar Ermeni yaşamaktadır. Petrol üretimindeki artış sayesinde Suriye, Lübnan, Irak gibi birçok Arap ülkesinden gelen Ermeniler Körfez'deki Arap Şeyhliklerine yerleşti. Kuveyt, Sudi Arabistan, Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde çalışan Ermeni nüfusu 20 bin civarındadır.¹¹²

f) Lübnan

Ermeni kaynaklarına göre Ortadoğu ve Arap topraklarındaki Ermeni varlığı Emevi dönemine kadar dayansa da Lübnan'da kalıcı bir Ermeni varlığı son yüz yılda gerçekleşen göç dalgaları neticesinde oluştu. Haçlıların güney Akdeniz kıyılarını istila etmesinden sonra, özellikle de 1375 yılında Kilikya Ermeni Krallığının yıkılmasının ardından kalabalık Ermeni gurupları Lübnan'a göç etti. İlk gelen bu Ermenilerin çoğu zamanla Lübnan'ın Katolik Hristiyan halkı Marunîlerin etkisiyle zamanla asimile olarak Marunî oldu.¹¹³

19. yüzyıla kadar Cebel-i Lübnan'da yaşayan Ermenilerin çoğu Katolik'ti. Katolik Ermenilerin buraya akın etmesine neden olan birçok tarihsel neden bulunuyordu. Vatikan tarafından Kilikya'da Katolik Ermeni Patrikliğinin kurulmasından kısa bir süre sonra ve 18. yüzyılda Roman Katolik misyonerlerin Osmanlı Ermenileri üzerindeki başarılı misyonerlik faaliyetleri sayesinde birçok Ermeni Katolik mezhebine geçti.¹¹⁴ Ortodoks Erme-

ni Kilisesi tarafından zulme uğrayan bu Ermeniler kedilerine güvenli bir sığınak olarak gördükleri Lübnan'a Marunîler arasına yerleştiler. Lübnan'da bulunan Marunî önderler bu yeni gelen göçmenlere para ve özellikle Kisravan bölgesinde toprak vererek onların Lübnan'a yerleşmelerine yardımcı oldu.¹¹⁵ Bu nedenle 18. Yüzyılın ortalarında Cebel-i Lübnan'da bir düzineden fazla Katolik Ermeni köyü vardı. Günümüzde Lübnan'da ayakta duran en eski manastır olan Zimmar manastırı bu Ermeniler tarafından kuruldu.¹¹⁶ 19. yüzyılın başında ilk gelen Ermeniler çoğunlukla asimile olup Marunî olduğu için Zimmar'daki Ermeni Katolik Kilisesi bünyesinde sadece yirmi beş aile veya iki yüz nüfus bulunuyordu.¹¹⁷

1820 ve 1830 yılları arasında İstanbul'daki Ermeni Patrikliğinin Katolik Ermenilere karşı baskısı zirveye ulaştığında Erzurum, Muş ve Trabzon bölgelerinden çok sayıda Katolik Ermeni Cebel-i Lübnan'daki Zimmar manastırı civarına göç etti. 1847-1860 yıllarında Cebel'i Lübnan'a yerleşmiş olan Ermenilerin yanı sıra liman kenti Beyrut'ta da altmış kadar Katolik Ermeni aile vardı.¹¹⁸

1861 yılında Osmanlı Devleti ile Avrupa devletler Lübnan'ın idaresi hakkında yeni bir düzenleme yapmayı kararlaştırdı Ermenilerin Lübnan ile alakaları yeni bir safhaya girdi. İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, İtalya, Rusya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan bu uluslararası konferansın hazırladığı

(111) Hovhannisian, *a.g.m.*, s.25; Bournoutian, *a.g.e.*, s.343.

(112) Dekmejian, *a.g.e.*, s.427

(113) Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s.59. Katolik Ermeni ve Maruni ilişkileri için bkz: Panos J. Jeranian, *Catholic Armenian-Maronite Relations in Mount Lebanon 1720-1840*, Haigazian Armenological Review, Beyrut, 2006, s.41-103.

(114) Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c., 5, no., 1, 2000, s.135-147.

(115) Nikola B. Schahgaldian, *The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians of Lebanon, 1920-1974*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, 1979, s.49. Ortaçağ ve dönem Lübnan'daki Ermeni varlığı için bkz: Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s.1-30, Arşag Alboyacıyan, *Patmutyün Hay Kağtagunutyun* (Ermenice: Ermeni Göçmenleri Tarihi), cilt 1, Kahire, 1941, s.207-406.

(116) Sisag Hagop Varjabedian, *Hayeri Lipanani Meç* (Ermenice: Lübnan Ermenileri), Hamaskaine W. Sethian Press, Beyrut, 1982, c., 1, s.270.

(117) Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s.61.

(118) Schahgaldian, *a.g.e.*, s.50; Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s.61.

“Cebeli Lübnan Nizamnamesi” ile Lübnan’a idarî, adlî ve malî tam bir “özerklik” bahşedildi. Lübnan Dağı ile sınırlı olan ve Beyrut ve diğer Müslüman kıyı bölgeleri kapsamayan bölgenin yönetimi, büyük güçlerin denetimi altında olmak üzere, Bab-ı Âli’nin atayacağı Katolik bir genel valiye emanet edilecek, büyük güçler kendisini onaylayacak ve denetleyecek, eski idare meclisi de kendisine yardımcı olacaktı.¹¹⁹

Bu nizamname imzalandıktan dokuz gün sonra Babıâli, bir Katolik Ermeni olan İstanbul Telgraf Müdürü Davit Efendi (1861-1868)’yi ilk Lübnan mutasarrıfı olarak seçti ve 22 Haziran’da kendisine bu görevi resmen tebliğ etti.¹²⁰ Lübnan’a atanan mutasarrıfların sekizinci ve sonuncusu olan yine Katolik bir Ermeni olan Hovhannes Kuyumcuyan (1912-1915)’di.¹²¹ Davit Paşa Lübnan’a gelirken beraberinde İstanbul’dan belirli bir sayıda Ermeni de getirdi. Lübnan’ı idare ettiği sürece Ermenileri Lübnan’a yerleşmeleri için teşvik etti. Kimi zaman bu tavrından dolayı yerli Müslümanlar tarafından biraz da abartılı olarak Lübnan’da bir Ermeni devleti kurmak istediği ya da Lübnan’ı Ermeni nüfusun yoğun olduğu Kilikya bölgesi ile birleştirmek gibi politik hayalleri olduğu iddia edildi ve eleştirildi. Her ne kadar bu iddialar söylenti düzeyinde olsa da Davit Paşa’nın idaresi sürecinde Lübnan’ın Ermenileri kendine çektiği bir gerçektir.¹²²

1880 ve 1890’lı yılların başında Beyrut’un artan uluslararası ticaret olanaklarından cezp olan Güneydoğu Anadolu, Kilikya, Halep ve Şam’dan birçok Ermeni tüccar ve komisyoncu Beyrut’a varmaya başladı. Bu ticari faaliyetler Kayseri, Adana, Maraş, Urfa Diyarbakır’dan Ermeni komisyoncuların gelmesiyle güçlü bir ivme kazandı. Bu tüccar ve komisyoncular Avrupa’dan özellikle Liverpool ve Manchester’dan başta tekstil ürünleri olmak üzere mamul ürünler ithal ederek onları Güney Anadolu, İran ve Hindistan’da piyasaya sürdüler. Bu Ermeni tüccarların büyük bir çoğunluğu Beyrut’ta ambarlarının da

bulunduğu Rum Hanı’nda ikamet ediyordu. Şunu belirtmek gerekir ki, bu tüccarların ticari faaliyetleri Beyrut ve Suriye’deki diğer merkezlerde bulunan güm idarelerinde çalışan Ermeni memurlar tarafından kolaylaştırılıyordu. Ermeni tüccarların birbirlerine karşılıklı yardımlarda bulunduğu anlaşılıyor. Lonca tipi bir yapı içine girdikleri kesin olmasa 1893’te aralarından birini Beyrut gümrük müdürlüğü için temsilci seçtikleri biliniyor.¹²³

19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlayan Ermeni milliyetçilik hareketleri Lübnan Ermenilerini hiçbir zaman etkilemedi. Katolik ruhban sınıfı ve zengin tüccarlar Ermeni cemaati adına toplumsal liderlik rolünü üstlenmişti. Bunlar Ermeni cemaatinin ortak ilgi ve ihtiyaçlarını tanımlarken Marunilerin de desteğini aldı. Katolikliği kendilerini tanımlamada diğer tüm faktörlerden daha fazla kullanan Lübnan Ermenileri diğer yerli Hıristiyanlarla özellikle Katolik Marunîlerle evlenmede hiçbir zaman çekingen davranmadılar. Sadece Ermenilerin ikamet ettiği etnik bir yerleşim merkezi oluşturmasalar da eğitime önem verdiler. 1881-1915 yılları arasında Cizvitlerin kontrolündeki Saint Joseph Üniversitesi 100’e yakın Ermeni mezun verdi. Katolik Ermeniler çocuklarını anadillerinin kaybolmasına neden olacak en önemli nedenlerden biri olan Fransız veya Marunî okullarına gönderdi. Bu nedenle, cemaat bir yandan kurduğu kilise, kulüp ve yardımlaşma kurumları ile sosyal ve ekonomik refahını artırırken 19. yüzyıl boyunca hiçbir zaman Lübnan’da bir Ermeni okul sistemi oluşturamadı. Sonuç olarak Marunîler gibi, birçok Katolik Ermeni Arapçayı veya Fransızca’yı anadilleri olarak kabul etti.¹²⁴

(119) Cenk Reyhan, *Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi*, Memleket Siyaset Yönetim, 2006, no., 1, s.171; Halûk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı; Osmanlı Diplomasisinde Bir Örnek Olay*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966, s.120-121; İrfan C. Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, TTK, Ankara, 1989, s.18-23.

(120) Ülman, *a.g.e.*, s.121. Davit Efendi Ermenice kaynaklarda Davit Pasha Davityan olarak zikredilmektedir. Davit Pasha Davityan’ın biyografisi için bkz: Varjabedyan, *a.g.e.*, s.192-214.

(121) Hovhannes Kuyumcuyan’ın biyografisi için bkz: Varjabedyan, *a.g.e.*, s.215-224.

(122) Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s.64; Schahgaldian, *a.g.e.*, s.51; Varjabedyan, *a.g.e.*, s.211.

(123) Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s.65.

(124) Schahgaldian, *a.g.e.*, s.52.

19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni milliyetçilik hareketleri artık ete kemiğe bürünür hale geldiğinde Osmanlı idarecileri nezdinde komiteci olan birçok Ermeni politik lider kanun kaçağı durumuna düştüğü vakit ilk sığınma yeri olarak Lübnan'ı seçti. Bu komiteci liderlerin yanı sıra 1890-1895 yıllarında Güneydoğu Anadolu'da yaşanan Müslüman Hıristiyan çatışmaları neticesinde artık Anadolu'da yaşamak istemeyen Urfa, Antep ve Maraş gibi Anadolu illerinden kimi Ermeniler de önce Halep'e oradan da Lübnan topraklarına vardı.¹²⁵ 1909 Adana Olaylarının ardından da Çukurova'dan az sayıda bazı Ermeni ailelerin Lübnan'a göç ettiği Ermeni kaynaklarda belirtilmektedir.¹²⁶

İlginçtir ki; 1890'dan önce Lübnan'a yerleşmiş olan Ermenilerin aksine bu yeni gelenler öncekilerinden çok daha fazla bir etnik bilince sahiptiler. Bunun en büyük kanıtı kısa sürede Lübnan'da sosyal, siyasi ve eğitimsel kuruluşlar oluşturmalarıdır. Lübnan'a önceden yerleşmiş olanlar yeni gelenlerin barınak ve iş bulmasına yardımcı oldu. Hayır kurumları kurarak yetimler için yetimhaneler ve okullar inşa ettiler. Marunî patrikliği de, Lübnan'da Hıristiyan nüfusun artmasından duyduğu memnuniyetten olsa gerek, eskiden olduğu gibi bu yeni gelenlere de kucak açtı ve her türlü yardımda bulundu.

20. yüzyılın ilk on yılı Beyrut'taki iki üniversitenin -Beyrut Amerikan Üniversitesi ve Saint Joseph Üniversitesinin- Ermeni öğrencilerindeki ani artışa sahne oldu. Osmanlı topraklarının değişik bölgelerinde gelen bu öğrenciler yaz tatillerinde geldikleri şehirlere geri giderek oralarda Ermeni milliyetçiliğini vaaz edip ihtilal çağrısında bulundular. Öte yandan Beyrut'u ziyaret eden Ermeni milliyetçileri buradaki öğrencilerin çoktan milliyetçi fikirlere kapıldığını gördüler. 1904'te Ermeni Devrimci Partisi, bilinen adıyla Daşnaksutyun Beyrut'ta çoğunlukla öğrencilerden oluşan bir yerel bir parti şubesi açmıştı. 1908 yılında Osmanlı anayasasının tekrar yürürlüğe girmesi ile Daşnakların kontrolünde-

ki Zavaryan Öğrenci Derneği ve Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin Ermeni Öğrenci Birliği yasal bir statüye kavuştu ve kısa zamanda Lübnan'daki Ermeni milliyetçilerin merkezi konumuna dönüştü. Bu ve bunlara benzer derneklerin başlıca faaliyetleri Ermeni dilini ve edebiyatını öğreterek etnik ve milli Ermeni bilinci oluşturmaya amaçlıyordu.¹²⁷

Ermenilerin Anadolu'dan tehcir edilmelerini müteakip Lübnan'a da sayıda Ermeni vardı. Ancak tehcirden evvelde Lübnan'da bir Ermeni cemaati vardı. 1894 yılına ait Beyrut Vilayet Salnamesine göre vilayet genelinde 567 Katolik ve 86 Ermeni Kadim yani Ortodoks olmak üzere toplam 653 Ermeni nüfus vardı. Yine aynı salnameye göre Beyrut merkez sancağında 359 Katolik ve 89 Ortodoks olmak üzere toplam 448 Ermeni yaşamaktadır.¹²⁸ Kemal Karpat'ın Osmanlı resmi nüfus sayımlarını baz alarak hazırladığı eserinde 1896 yılında Beyrut vilayetindeki Ermeni miktarı 86 olarak verilse de Katolik Ermeniler bu hesaba katılmamıştır. Çünkü bu eserde Katolikler millet ayrımına tabi tutulmadan toplu olarak "Katolikler" başlığı altında hesaplanmıştır. Oysa Katolikler cemaati içinde Rumlar ve Ermeni olanlar da vardır.¹²⁹ Aynı eserde 1897 yılı Beyrut Vilayeti Ermeni nüfusu 89 olarak verilmişse de burada da yine Katolik Ermeniler hesaba katılmamıştır.¹³⁰ 1326 (M.1908/1909) Beyrut Vilayet Salnamesinde sadece Beyrut Sancağı için 457 Katolik ve 105 Ortodoks Ermeni miktarı verilirken, Lazkiye sancağı için Katolik ve Ortodoks ayrımı yapılmadan toplam 735 ve yine Lazkiye sancağına bağlı Sahyun kazası için yine Katolik ve Ortodoks ayrımı yapılmadan 397 Ermeni nüfus verilmiştir.¹³¹ Bu bilgilere

(125) 1895-1896 olayları için bkz: Selim Deringil, *The Armenian Question Is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897*, Comparative Studies in Society and History 2009, say., 51, cilt, 2, s.344-371 ve Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan II. Abdulhamid'in önerisiyle oluşturulan komisyon raporu; BOA. HR. SYS, nr, 2859/63.

(126) Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s.65.

(127) Schahgaldian, *a.g.e.*, s.54.

(128) *Salname-i Vilayeti Beyrut*, H. 1312/1311 (M. 1894), s.462-473.

(129) Karpat, *a.g.e.*, s.158.

(130) Karpat, *a.g.e.*, s.160.

(131) *Salname-i Vilayeti Beyrut*, H. 1326 (M. 1908/1909), s.227, 371, 389.

istinaden 1915 yılında Ermeniler tehcire tabi tutulmadan önce Lübnan'da 1,500 kadar Ermeni olduğunu söylemek mümkündür.

1915 tehcirinin ardından Lübnan'a varan Ermeni miktarını kesin olarak hesaplamak pek mümkün görünmemektedir. Bunun başlıca nedeni o yıllarda sürekli bir iç nüfus dolaşımı yaşanmasının yanında tehcir edilen bazı Ermenilerin kara yoluyla Mısır gibi bazı komşu ülkelere ve deniz yoluyla da Avrupa ve Amerika'ya gitmeleridir. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan ve bu çalışma için oldukça kıymetli addedilebilecek 17 Mart 1917 tarihli bir belgede Beyrut vilayetinde 53 yerli ve genel olarak Anadolu'dan gelmiş 1,980 Ermeni bulunduğu belirtilmektedir.¹³²

1915 sonrası Lübnan'a Ermeni göçleri genel olarak 1921 yılında Fransızların Kilikya bölgesinden çekilmesinin ardından yaşandı. Ağustos 1922'de Türk kuvvetlerinin İzmir'de Yunanlılara karşı nihai zaferini elde etmesinden sonra bir toplu göç hareketi daha yaşandı. Başlangıçta Suriye topraklarına gelen Ermenilerin bir kısmı daha sonra Lübnan topraklarına geçti. Bu dönemde Lübnan'a varan Ermenilerin sayısını tam olarak belirlemek zor görünmektedir. Ermenice gazeteler ve süreli kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadarıyla 1923 yılında Lübnan'daki Ermeni mülteci sayısı ortalama 40,000 kadardı. Bunların 18,000'ni Beyrut'ta, 5,000'i Trablus ve Zağarta'da, 3,000'i Sayda ve Sur'da, 3,000'i Cuniye'de, 3,000'i Dağir'de, 2,000'i Zahle ve etrafındaki köylerde ve 6,000 kadarı da Lübnan'ın geri kalan kesimlerinde bulunuyordu.¹³³ Ermenice gazetelere ve Barton'a göre bu mültecilerin yanında sayıları 12,000'i bulan Near East Relief'in Konya, Kayseri, Malatya, Diyarbakır ve Kilikya'nın çeşitli yörelerinde bulunan yetimhanelerinden toplanmış Ermeni yetimler de Lübnan'a vardı.¹³⁴ Ancak Near East Relief'in resmi raporlarında 1923 yılında Anadolu'dan Suriye getirilen yetim miktarı 5,312'dir.¹³⁵

1925 yılına gelindiğinde Lübnan, Ağustos ayında Havran'da başlayan ve daha

sonra tüm Fransız mandası altındaki Suriye topraklarını kapsayacak olan Dürzü isyanının neticesi olarak yeni bir mülteci akınına uğradı.¹³⁶ Özellikle Beyrut, Hıristiyan Müslüman yüzlerce mülteciler ile yardım kuruluşlarında çalışan Amerikalıların ve diğer bazı yabancı devlet vatandaşlarının yöneldiği ilk nokta oldu.¹³⁷

İki yıl süren Dürzü isyanı boyunca Şam'ın merkezinde bulunan ve on iki bin Ermeni mültecinin barındığı büyük kamp ile şehrin etrafındaki diğer bazı küçük Ermeni kamplarında da isyancılar tarafından saldırıya uğradı.¹³⁸ Bu saldırılar nedensiz değildi. İsyanı bastırmak isteyen Fransız manda yönetimi düzensiz Ermeni birlikler kullanıyordu. Bu birliklere mensup bazı silahlı Ermeniler Şam'ın Meydan mahallesinde Müslüman evlerinde 14 ve 15 Şubat 1926 günlerinde silah araması yapmakla görevlendirilmiş ve ancak silah araması yaparken en az on, kimilerine göre yüz isyancılarla alakası olmayan silahsız Müslümanı öldürünce, Müslümanlar arasında Ermenilere karşı nefret duyguları hızla yükseldi.¹³⁹ Tüm bunlar, olaylara dahil olma-

(132) BOA. DH. EUM. 2. Şb, 74/55_2

(133) *Hayasdanı Goçnak* (Ermenice: Ermenistan'ın Çağırısı), 23 Haziran 1923, no: 25, s.794. Beyrut'a Akşehir, Aksaray, Niğde, Kayseri ve Talas'tan gelen Ermeni göçmenler için bkz: *Hayasdanı Goçnak*, Ocak 1923, no:1, s.31. Amerikan arşivlerinde bulunan başka bir belgede 1925 yılında Beyrut ve çevresindeki toplam mülteci miktarı 45,000 olarak verilmektedir. Bkz: NARA,... 1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/43*, Near East Relief dış ilişkiler müdürü Laird W. Archer'den ABD Dış İlişkiler Bakanlığı Ortadoğu İşleri Bölümü Şefi Allen W. Dulles'a 4 Aralık 1925.

(134) *Aztag* (Ermenice; Faktör), 25. Yıl özel sayısı, Beyrut, 1952. Vram Samuelyan'ın Vorpaşharh (Yetimler Dünyası) başlıklı yazısı, s.87-91. Yazara göre aynı yıllarda Türkiye'den ayrılan 6,000 kadar Rum yetim de Suriye ve Lübnan topraklarına vardı. Barton, *Story of the Near East Relief*..., s., 148.

(135) NARA, *RG 59, 867.48/1470*, 1924 yılı Near East Relief kongresine sunulan 1923 yılı raporu, s.12.

(136) Dürzü isyanı için bkz: Kamal S. Salibi, *The Modern History of Lebanon*, Caravan Books, New York, 2004, s.165 vd., ve Traboulsi, *a.g.e.*, s.88 vd.

(137) NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/25*, The American Red Cross Dış Operasyonlar Direktörü Ernest J. Wiff'dan Dış İlişkiler Bakanlığına 29 Ekim 1925.

(138) NARA,...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/15 ve 890d.48/14*, Beyrut Amerikan Konsolosu Knabenshue'dan Dış ilişkiler Bakanlığı'na 21 Ekim 1925. Kampın yok edildiği ile alakalı yazışmalar *Roll No:14, 890d.48/19; 14, 890d.48/20*. Başka bir arşiv belgelerinde kamptaki Ermeni miktarı 6 bin olarak verilmektedir. Bkz: NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/16, 890d.48/30 ve 890d.48/40*. Kanaatimizce Muhtemelen bu belgelerde kamptaki değil şehrin genelindeki Ermeni miktarı kastedilmektedir.

(139) NARA, *RG 84: Records of Foreign Service Posts of the Department of State, U.S. Consulate, Beirut, The Lebanon, Confidential Files*, Şam Amerikan konsolosu James H. Keeley'den Beyrut Amerikan konsolosu Paul Knabenshue'ya 16 Şubat 1926 ve 23 Şubat 1926.

sa da kamplarda yaşayan savunmasız Ermenilerin Beyrut'a Lübnan'ın diğer bölgelerine göç etmelerine sebep oldu. Ağustos 1926 itibarıyla Şam'dan Beyrut'a gelenlerin sayısı 6,000'i buldu.¹⁴⁰

1932 yılının resmi nüfus sayımına Lübnan'daki Ermeni nüfusu 26,102 Ortodoks ve 5,890 Katolik olmak üzere 32.000' civarındaydı.¹⁴¹ 1932 yılından günümüze kadar Lübnan'da bir daha nüfus sayımı yapılmadığı için Lübnan'daki Ermeni nüfusunu kesin olarak saptamak mümkün değildir. Nüfus miktarına ilişkin rakamlar çoğu zaman gerçeğe yakın tahminlere dayanmaktadır. Lübnan Ermeni nüfusu için 1938'de yapılan tahmin 43,000¹⁴² iken 1944'te ise bu rakam 60,000'e yükselecektir.¹⁴³ Lübnan'ın Ermeni nüfusunun bu kadar artmasında şüphesiz 1939 yılında Fransızların İskenderun Sancığını Türkiye'ye bırakmalarının ardından buradan ayrılıp Lübnan'a göç eden Ermeniler ile Suriye'deki 1963 askeri darbesi sonucu Lübnan'a geçen Ermenilerin payı büyüktür. Devam eden yıllarda da Lübnan'a Ermeni akını devam etti ve 1970'de Lübnan'ın Ermeni nüfusu 180,000'i buldu.¹⁴⁴

Lübnan Ermeni nüfusu 1975-1990 Lübnan İç Savaşı'na kadar yoğun bir şekilde gelişti ve arttı. Bu dönemde Ermeniler özellikle Burc Hammud bölgesinde adeta devlet içinde devlet sayılabilecek bir refaha kavuştular. Kendilerine ait eğitim sosyal, ekonomik ve kültürel kuruluşların yanında kurdukları siyasal partiler sayesinde Lübnan parlamentosunda bazen iki bazen dört milletvekili ile temsil edildiler. 1975 ile başlayan Lübnan İç Savaşı ve sonrasındaki olaylar Lübnan Ermeniliği için bir felaket oldu. Savaşın getirdiği şartlar içinde Ermenilerin bir kısmı Lübnan dışına göç etmek zorunda kaldı. Lübnan İç Savaşı'ndan önce, ülkedeki Ermeni nüfusu 180.000 iken, savaş sonrası Lübnan'da 100.000 Ermeni bulunuyordu. 1973-1985 yılları arasında Türkiye'ye karşı terör eylemleri ile tanınan ASALA (Ermenistan'ın Kurutulmuş İçin Ermeni Gizli Ordusu), ASALA-RM

(Asala- Devrimci Hareketi) ve JCAG (Ermeni Soykırımını Adalet Komandoları) gibi Ermeni terör örgütleri de Lübnan'da bu karışık ortamda kuruldu.

Günümüzde 60,000 civarında bir nüfusa sahip olan Lübnan Ermenilerinin yüzde doksanı Beyrut şehrinde yaşamakta ve çoğunlukla ticaretle uğraşmaktadır. Fransız manda yönetimi Ermenilere 1924 yılında Lübnan vatandaşlığını alma hakkını tanımıştır. Günümüzde Lübnan'da Ermenilere ait 45'ten fazla okul ve 30 yakın kilise vardır.¹⁴⁵

Sonuç

Günümüzde Ermeni yazarlar ve sözde Ermeni soykırımını destekleyen araştırmacıların sıklıkla kullandığı Ermeni diasporasının 1915 Ermeni tehcirinden sonra oluştuğu iddiası, tamamen sözde soykırım iddialarını desteklemek için geliştirilmiş bir senaryodur. IV. Yy gibi erken bir tarihte yaşadıkları toprakları terk eden Ermeniler bugün Ortadoğu'nun birçok ülkesinde var olan Ermeni diasporalarının temellerini atmıştır. Suriye ve Lübnan'daki Ermeni diasporalarının 1915 tehcirinden sonra nüfus miktarı bakımından hızlı bir nüfus artışı yaşadığını kabul etmek doğru olsa da, günümüzde Ortadoğu, Avrupa, ABD, Rusya ve birçok Latin Amerika ülkesinde varlığını devam ettiren Ermeni cemaatlerinin 1915 Ermeni tehciri ile oluştuğu iddia etmek gerçeğe aykırı olacaktır.

Bu ülkelerdeki Ermeni diasporaları daha çok 20. yy'ın ikinci yarısında Ortadoğu'da meydana gelen siyasal gelişmeler neticesinde oluşan olumsuz hayat koşullarından ötürü buldukları ülkeleri terk eden Er-

(140) *Hayasani Goçnak*, 13 Ekim 1928, s.1288.

(141) *Al-Jarida ar-resmiyyeti lil-cumhuriyyetil Lubnaniyye* (Arapça: Lübnan Resmi Gazetesi), say., 2718, 5 Ekim 1932.

(142) FO 371/21915, No.5/3/14, Beyrut İngiliz Konsoloslugu'dan İngiliz Dış İlişkiler Bakanlığı'na, 18 Mart 1938.

(143) FO 371/4000/A No. 59, Beyrut İngiliz Büyükelçisi Sir E. L. Spears'dan dış işleri bakanı Rt. Hon.Anthony Eden'e, Lübnan Ermenileri Raporu, 29 Haziran 1944.

(144) Migliorino, *a.g.e.*, s.147.

(145) Hrach Bedoyan, *The Social, Political and Religious Structure of the Armenian Community in Lebanon*, The Armenian Review, vol., 32, no., 2, 1979, dipnot 1, s.129.

meniler tarafından oluşturulmuştur. Mesela Mısır'da yaşanan 1952 devrimi, Suriye'deki 1958 devrimi ve akabindeki 1963 askeri darbesi, 1975-90 Lübnan iç savaşı gibi çoğunlukla silahlı çatışma halinde devam eden bu siyasi gelişmeler bu ülkelerdeki Ermenilerin ABD, Avrupa ve Latin Amerika ülkelerine göç etmelerine sebep olmuştur. Diasporadaki Ermeni cemaatleri kökenleri ve tarihleri bakımından farklılıklar taşımaktadır. Kimisi varlığını Ermeni ulusunun kuruluş dönemine kadar götürürken Avusturalya gibi uzak ülkelerdeki diasporalar ancak 1950'lerden sonra oluşmuştur.

Günümüzde Avrupa ülkeleri ve ABD'deki Ermeni diasporaları ile Ortadoğu'daki Ermeni diasporaları arasındaki temel fark Ortadoğu'daki Ermeni cemaatlerinin Ermeniliklerini daha fazla muhafaza edebilmiş olmalarıdır. Dikkat çekici ikinci bir fark ise batı ülkelerindeki Ermeni cemaatlerinin Ermeni soykırım iddialarını Ortadoğu'dakilere nazaran daha fazla işleme ve gündemde tutmalarıdır. Bunda batıdaki Ermeni cemaatlerinin daha yüksek refah seviyesine sahip olmasının etkisi çok az olsa da asıl neden asimilasyon korkusudur. Ortadoğu'dakiler Müslüman bir ülkede yaşayan Hristiyan bir azınlık olmalarından ötürü içe dönük ilişkiler geliştirmiş ve diğer toplumlardan asgari düzeyde etkilenmiştir. Bu nedenle Ermeni olmayanlarla evlenmeler neredeyse hiç olmamış dolayısıyla yeni doğan nesiller saf Ermeni olarak cemaatin varlığını sürdürmüştür. Ancak Hristiyanlık batı ülkelerindeki Ermeni diasporaları için asimilasyonu hızlandırıcı bir etki olmuştur. Bu ülkelerde yaşayan Ermeniler din farkı olmadığı için buldukları ülkelerdeki halklarla daha yakın ilişkiler kurabilmiş ve birçok Ermeni, yerli halktan Ermeni olmayan bireylerle evlendiği için sonraki nesiller daha az Ermeni doğmuştur. Bu durum batıdaki cemaatleri asimilasyona karşı daha güçlü direnç geliştirme yolları aramaya sevk etmiştir. Soykırım üzerinden geliştirilen mağduriyet duygusu ile milli bir tarih bilinci

yaratılmaya çalışılarak genç Ermeni nesillerin Ermeniliklerini muhafaza edilmeleri hedeflenmektedir. Bu nedenle Batı ülkelerindeki Ermeni diasporalarının Türkiye aleyhine yürüttükleri faaliyetler artarak devam etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

BOA. DH. EUM. 2. Şb, 74/58_2; BOA. DH. ŞFR, 54-A/389; BOA, DH. EUM. 2. Şb, 73/37; BOA. DDH. EUM. 2. Şb, 68/78; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 73/69-9; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 73/69_1; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 62/21; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 73/69_3; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 74/73; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 74/35-1; BOA. HR. SYS, nr, 2859/63; BOA. DH. EUM. 2. Şb. 74/55_2; BOA. DH. ŞFR, 77/168; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 57/135; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 74/58_2

National Archives and Research Administration of the United States of America (NARA)

General Recrod of the State

Record Group 59 : 867.48/1470; Roll 8, T 1192;

Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910-1929,

Roll No. 8: 890d.00/50; 890d.00/59; 890d.00/120

Roll No.14: 890d.48/-; 890d.48/43; 890d.48/25; 890d.48/15; 890d.48/14;

890d.48/19; 890d.48/20; 890d.48/16; 890d.48/30; 890d.48/39;

890d.48/40.

Records of Foreign Service Posts of the Department of State, U.S. Consulate, Beirut, The Lebanon, Confidential Files, RG 84:

16 Şubat 1926; - 23 Şubat 1926,

İngiliz Dışileri Bakanlığı Arşivi

Foreign Office (FO)

FO 371/21915, No. 5/3/13; FO 371/23302, No. 104/7; FO 141/629, No. 722/19;

FO 608/275 No. 156; FO 371/4000/A. No. 59; FO 371/21915, No.5/3/14.

Salnameler

Hicri 1308 Miladi 1890/1891 tarihli Halep Vilayet Salnamesi.

Hicri 1310 Miladi 1892/1893 tarihli Halep Vilayet Salnamesi.

Hicri 1319-Miladi 1901/1902-tarihli Halep Vilayet Salnamesi.

Hicri 1320 Miladi 1902/1903 tarihli Halep Vilayet Salnamesi.

Hicri 1324 Miladi 1906/1907 tarihli Halep Vilayet Salnamesi.

Hicri 1326 Miladi 1908/1909 tarihli Halep Vilayet Salnamesi.

Hicri 1315 Miladi 1897/1898 tarihli Şam Vilayeti Salnamesi.

Hicri 1315 Miladi 1901/1902 tarihli Şam Vilayeti Salnamesi.

Hicri 1311/12 Miladi 1894 tarihli Beyrut Vilayeti Salnamesi.

Hicri 1326 Miladi 1908 tarihli Beyrut Vilayeti Salnamesi.

Hicri 1308 Miladi 1889/1890 tarihli Cebel-i Lübnan Salnamesi.

Hicri 1317/18 Miladi 1900 tarihli Adana Vilayeti Salnamesi

Hicri 1318 Miladi 1900/1901 tarihli Şam (Suriye) Vilayeti Salnamesi.

Gazete ve Dergiler

Hayasdani Goçnak: (Ermenice: Ermenistan'ın Çağırısı)

Sayı 6, Ağustos 1925; Sayı 1, Ocak 1923; Sayı 3 Ocak 1923;

Sayı 24, 16 Haziran 1923; Sayı 25, 23 Haziran 1923

Aztag (Ermenice: Faktör)

Sayı 25, Yıl 1952

Al-Jarida ar-resmiiyeti lil-cumhuriyyetil Lubnaniyye (Arapça: Lübnan Resmi Gazetesi)

Sayı 2718, 5 Ekim 1932.

Kitaplar

Acar İrfan C., *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, TTK, Ankara, 1989

Alboyacıyan Arşag, *Patmutyun Hay Kağtagunutyun* (Ermenice: Ermeni Göçmenleri Tarihi), cilt 1, Kahire, 1941.

Babaie Sussan - Babayan Kathryn - McCabe Ina Baghdiantz - Farhad Massumeh, *The Slaves of The Shah; New Elites of the Safavid Iran*, I.B. Tauris, Londra, 2004.

Armenian Merchants of the Seventeenth and Eighteenth Centuries; English East India Sources, Ed., Vahe Baladouni ve Margaret Makepeace'in içinde Baladouni Vahe, Introduction, American Philosophical Society, Philadelphia, 1998.

Barton James L., *Story of the Near East Relief (1915-1930)*, The Macmillian Company, New York, 1930.

Bedoyan Hratch, *The Social, Political and Religious Structure of the Armenian Community in Lebanon*, The Armenian Review, vol., 32, no., 2, 1979.

Bournoutian George A., *A Concise History of Armenian People*, Mazda Publishers, California, 2006.

Bournoutian George A., *A Concise History of the Armenian People*, Mazda Publishers, California, 2003.

Büyük Türkçe Sözlük, TDK yay., "dasiporas" maddesi.

Chaqueri Corsoe, *The Role and Impact of Armenian Intellectuals in Iranian Politics, 1905-1911*, Armenian Review, vol., 41, no. ,2-162, Summer, 1988,

Cohen Robin, *Global Diasporas*, Routledge Publishers, New York, 2008, s.49.

Haourani Albert, *Minorities in the Arab World*, Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1947.

Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yay., Ankara, 2010.

Hintlian Kevork, Travellers and Pilgrims in the Holy Land: Armenian Patriarchate of Jerusalem in the 17th and 18th Century, içinde *The Christian Heritage in the Holy Land*, ed. Anthony O'Mahony, Göran Gunner, Kevork Hintlian, Scorpion Cavendish Publishers, London, 1995.

Karagül Soner, *20. Yüzyılda Ermeni Diasporaları ve Faaliyetleri*, Düünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri, Ed., Bal İdris-Çıfalı Mustafa, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2006, s.571.

Karpat Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s.370.

Karpat Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Visconsin, 1985, s.145-146, 1160-161 ve 166-167.

Khan Amil, *The Long Struggle: The Muslim Worlds Western Problem*, Zero Books, UK, 2010.

The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume II, Ed. Richard G. Hovhannisian'ın içinde Kouymjian Dikran, *Armenia From the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration of Shah Abbas (1604)*, St. Martin's Press, New York, 1997,

Libaridian Gerard, *Ermenilerin Devletleşme Süreci, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, çev. Alma Taşlıca, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s.166.

Liddell Henry George - Scott Robert ., *A Greek-English Lexicon*, Harper & Brothers, New York, 1883, s.359.

McCarthy Justin, *Population History of the Middle East and Balkans*, Isis Press, İstanbul, 2002.

Migliorino Nicola, *Reconstructing Armenia in Lebanon and Syria*, Berghahn Books, New York, 2008.

Morgan Jacques de, *History of the Armenian People, From the Remotest Times to Present Day*, Hairenik Press, 1918.

Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, Ekim Yay, İstanbul, Tarihsiz.

Panossian Razmik, *The Armenians; From Kings and Priests to Merchants and Commisars*, Columbia University Press, New York, 2006, s.292.

Salibi Kamal S., *The Modern History of Lebanon*, Caravan Books, New York, 2004.

Sanasarian Eliz, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2000.

Sanjian Ara, *Armenians in the Middle East*, Symposium on "Minorities in the Middle East" Florida State University, April 3,4, 2008.

Sanjian Avedis K., *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1965.

Schahgaldian Nikola B., *The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians of Lebanon, 1920-1974*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, 1979.

Sisag Hagop Varjabedian, *Hayeri Lipanani Meç* (Ermenice: Lübnan Ermenileri), Hamaskaine W. Sethian Press, Beyrut, 1982.

Suny Ronald Grigor, *Looking Toward Ararat; Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1993.

Tololyan Khachig, *Armenian Diaspora*, Encyclopedia of Diasporas; Immigrant and Refugee Culture Around The World, Edit., Melvin ember, Carol R. Ember, Ian Skoggard, Springer Science+Business Media, New York, 2005.

Ülman Halük, *1860-1861 Suriye Bubranı; Osmanlı Diplomasisinde Bir Örnek Olay*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966.

Varjabedian S. H., *The Armenians*, Chicago, III., 1977, s., 156-157.

Makaleler

Cohen Robin, *Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers*, International Affairs, vol.72, no1, July 1996.

DeKmejian Hrair, *The Armenian Diaspora; The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol., II, Ed., Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York, 2004.

Deringil Selim, *The Armenian Question Is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897*, Comparative Studies in Society and History 2009.

Forand Paul G., *Accounts of Western Travelers Concerning the Role of Armenians and Georgians in 16th Century Iran*, Muslim World 65, no 4, October, 1975.

Gregorian Vartan, *Minorities of Isfahan; The Armenian Community of Isfahan 1587-1722*, Iranian Studies, vol., 7, No:3/4, Summer-Autumn, 1974.

Hovhannisian Richard G., *The Ebb and Flow of The Armenian Minority in The Arap Middle East*, The Middle East Journal, say, 28, n., 1, Kış, 1974.

Jeranian Panos J., *Catholic Armenian-Maronite Relations in Mount Lebanon 1720-1840*, Haigazian Armenological Review, Beyrut, 2006.

Kılıç Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c., 5, no., 1, 2000.

Matossian Bedros Der, *The Armenians of Palestine 1918-48*, Journal of Palestine Studies Vol. XLI, No. 1 (Autumn 2011).

Melkonian Vartan, *Armeians in Iraq*, The Armenian Review, II, Summer 1949.

Payaslian Simon, *Diasporan Subalternities: The Armenian Community in Syria*, Diaspora, vol.,16, No, 1 / 2, 2007,

Reyhan Cenk, *Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi*, Memleket Siyaset Yönetim, no., 1, 2006.

Safran William, *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*, Diaspora: A Journal of Transnational Studies, vol. 1, no. 1, Spring 1991, s., 83-99.

Sanasarian Eliz, *State Dominance and Communal Perseverance: The Armenian Dispora in the Islamic Republic of Iran, 1979-1989*, Dispora, vol., 4, no. 3, winter 1995.

Sanjian Ara, *The Armenian Minority Experience in the Modern Arab World*, Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies, 3 (1).

Zohry Ayman, *Armenians in Egypt*, International Union for the Scientific Study of Population: XXV International Population Conference, Tours, France, 2005.

İnternet Kaynakları

<http://iussp2005.princeton.edu/papers/50135>
Erişim tarihi: 20/05/2013.

<http://www.armeniadiaspora.com/population.html>
Erişim tarihi: 15/05/2013

<http://www.milliyet.com.tr/default.aspx?aType=SonDakika&ArticleID=873452>
Erişim tarihi: 20/05/2013

<http://iraq.mfa.am/en/community-overview/>
Erişim tarihi 25/09/2013.